

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

Diplomová práce

Marianna Borůvková

Obrazy jiných a cizinců v díle Františka Sokola Tůmy

Images of Others and Foreigners in František Sokol Tůma's Work

Praha 2017

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc.

Poděkování:

Děkuji panu profesorovi Jiřímu Holému za cenné připomínky a za trpělivé vedení diplomové práce. Děkuji také panu doktorovi Lukáši Holečkovi za poskytnutí literatury. Za pomoc s korekturami děkuji Bc. Tereze Pulcové.

Zvláštní poděkování patří Bc. Jiřímu Smlsalovi a Bc. Anně Marklové za podporu a celkovou motivaci.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 9. května 2017

Abstrakt:

Tématem práce je zobrazování postav různých národností (Češi, Němci, Židé a Poláci) a jejich konfrontace v románech Františka Sokola Tůmy *V záři milionů* a *Na kresách*. Práce se zabývá problematikou nacionalismu na Ostravsku a Těšínsku a jeho promítáním do zobrazování postav „jiných“ a „cizinců“. Pozornost bude také věnována specifickému prostředí románů – prostředí jazykové hranice – a jeho vlivu na zobrazování postav různých národností.

Klíčová slova: František Sokol Tůma, Slezsko, nacionalismus, jazyková hranice, obrazy jiných, obrazy cizinců

Abstract:

The diploma thesis deals with the depiction of different national identities (Czechs, Germans, Jews and Poles) and their conflicts in the František Sokol Tůma's novels *V záři milionů* and *Na kresách*. The thesis focuses on the issue of nationalism in Ostrava Region and Těšín Region and on the way it affects the literary depiction of „others“ and „foreigners“. Another important part of the thesis deals with the specific setting of language frontiers and its influence on literary images of characters of different nationalities.

Key words: František Sokol Tůma, Silesia, Nationalism, Language Frontier, Images of Others, Images of Foreigners

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Literatura k tématu.....	10
3. Osobnost Františka Sokola Tůmy.....	15
3.1 Tůmova tvorba	18
3.2 Tůmův styl	19
4. Čtenost knih Františka Sokola Tůmy.....	22
5. Česko-polsko-německé vztahy ve Slezsku v 2. polovině 19. století a na začátku 20. století	25
6. Pojem stereotyp, obraz, imagologie.....	32
7. Prostor jako hranice v Tůmových románech V záři milionů a Na kresách	36
8. Román V záři milionů.....	44
8.1 Předmluva O dějišti našeho románu	44
8.2 Motivy cizosti v románu V záři milionů.....	47
8.2.1 Zobrazení Židů v románu V záři milionů.....	48
8.2.2 Zobrazení Čechů v románu V záři milionů	65
8.2.3 Zobrazení Poláků a Haličanů v románu V záři milionů	67
9. Román Na kresách	72
9.1 Předmluva Slezskému lidu!.....	73
9.2 „Vlastenecký panteon“	73
9.3 Petr Bezruč	78
9.4 Zpěv jako národní zbraň.....	81
9.5 Motivy cizosti.....	83
9.5.1 Slezané.....	83
9.5.2 Divoký jako cizinec	84
9.5.3 Renegáti a tmáři jako největší nepřátelé.....	86
9.5.4 Vnější nepřátelé – germanizace, Židé	88
9.5.5 Poláci	92
9.5.6 Volby a vítězství.....	93

9.5.7 Shrnutí	96
10. Závěr	98
11. Seznam literatury	104

1. Úvod

Tématem práce jsou obrazy postav „jiných“ a „cizinců“ v románech Františka Sokola Tůmy *V záři milionů* a *Na kresách*. Děj vybraných románů je situován do jazykového pomezí Ostravy a Těšínska. Především Ostravsko prošlo v 19. století překotným vývojem průmyslu a rozvojem měst, což do regionu přineslo nejen nové obyvatele a migrační vlny z nedaleké Haliče, ale i řadu konfliktů jednotlivých národnostních skupin. Tyto skutečnosti se zákonitě začaly otiskovat i do místní publicistiky a literatury.

V posledních desetiletích 19. století docházelo v českém prostředí k vzájemnému vymezování se mezi Čechy a místními Němci, mezi nimiž zastávali specifické místo Židé. Vyhrocené vztahy obou skupin se projevily mimo jiné antisemitskými náladami, které se v nejvýraznější míře manifestovaly v roce 1899 v Hilsnerově aféře. To vše se snad ještě více promítalo v Českém Slezsku, kde navíc do těchto konfrontací vstupovali také Poláci a Šlonzáci.

Z těchto důvodů je v práci věnována značná pozornost tématu prostoru ve vybraných románech, který vymezují jako „hraniční“, či „pomezí“. Tento pomezí prostor měl zásadní vliv na Tůmovo zobrazování postav „jiných“, „cizích“, jež tento prostor modeloval a stereotypizoval. Zájem však bude orientován i na literární vymezení prostoru a jeho identifikaci s reálným prostorem, na postup identifikace prostoru Českého Slezska s českou národností.

S obrazy „jiných“ se pojí také pocit ohrožení a nebezpečí. V analyzovaných románech se zabývá především postavami „jiných“ konstruovanými na základě národnosti – „jiní“ jsou především Němci, Židé a Poláci. Existují ale i kategorie „jiných“, které stojí mimo toto jednoznačné vymezení. Jde především o postavy „odpadlíků“, renegátů, kteří jednoznačné vymezení kategorie národnosti narušují, v některých případech se tak stávají největšími nepřáteli, poněvadž nerespektují nacionálně vymezený prostor Tůmova fikčního světa. Jinou kategorií jsou postavy stejné národnosti, které se ovšem stávají těmi „cizími“ v pohraničním prostředí. V analyzovaných románech jsou jimi syn továrníka Dubský (*V záři milionů*) přicházející z centrálních Čech a učitel Divoký (*Na kresách*) původem sice z Chodska, ale přicházející taktéž z pražského prostředí. Zvlášť učitel Divoký je charakterizován jako „cizinec“, vztah k místním lidem si musí teprve hledat.

Sokol Tůma je v odborné literatuře autorem vymezovaným svým sociálním pohledem. Zaměřením na postavy „jiných“ se v jeho díle dostává do popředí nacionální tematika, ale ani sociální hledisko nezůstává mimo pozornost. Z analýzy charakteristik postav bude velmi záhy

patrné, že konstrukce jinakosti se velmi výrazně vymezuje i na základě sociálních rozdílů s určující hospodářskou tematikou.

Práce je koncipována do několika úvodních kapitol a dvou hlavních kapitol obsahujících analýzu vybraných románů. Úvodní kapitola *Literatura k tématu* se pokouší jednak seznámit s pracemi týkajícími se Sokola Tůmy a jeho tvorby, jednak s literaturou obecnějšího charakteru relevantní pro tematiku práce. Již ze zaměření práce je patrné, že bylo třeba vzít v úvahu nejen literaturu úzce literárněvědní, ale že výběr literatury bude do značné míry mezioborový. Kapitola *Osobnost Františka Sokola Tůmy* v krátkosti představuje Tůmův život a Tůmu jako spisovatele, zatímco kapitola *Čtenost knih Františka Sokola Tůmy* se zabývá Tůmovou popularitou a následným pozapomenutím u širší čtenářské obce a zařazením spisovatele do řad regionálních autorů.

Obecnější charakter mají dvě následné kapitoly: *Česko-polsko-německé vztahy ve Slezsku v 2. polovině 19. století a na začátku 20. století* a *Pojem stereotyp, obraz, imagologie*. Kapitola týkající se česko-německo-polských vztahů má spíše kompilační charakter. V krátkosti postihuje zdroje, z nichž Tůmův způsob zobrazování jednotlivých národností vycházel. Kapitola usiluje o zařazení Tůmova obrazu Slezska do kontextu doby jeho tvorby. Postihují tím také skutečnost, že Tůma čerpal své nahlížení na České Slezsko z nacionalistických postojů obvyklých v daném prostředí na přelomu století. Kapitola *Pojem obraz, stereotyp a imagologie* se snaží představit některé termíny a problémy, které se v literárním zkoumání obrazů „jiného“ vyskytují. Poslední z úvodních kapitol – *Prostor jako hranice v Tůmových románech V záři milionů a Na kresách* – se věnuje již stěžejnímu tématu situovanosti děje románu do pomezího prostředí. Do popředí se dostává téma hranice a pomezí v literatuře (především) na přelomu století, nacionalizace prostoru a termín hraničářská literatura, který se i v souvislosti Tůmova díla objevuje.

Oba analyzované romány se liší svým prostředím a dobou děje. Román *V záři milionů* se odehrává v industrializované Ostravě 70. – 90. let 19. století, román *Na kresách* v době přelomu století na těšínském venkově. Oba však vycházejí až v roce 1922. Román *V záři milionů* se prezentuje jako „studie“, jde o jakousi strategii zobrazení rozvoje průmyslu, který drží v rukách Němci s pomocí Židů, příběh slouží k jakémusi vysvětlení současného stavu a plní funkci varovného příkladu. Román je vyhraněně protizidovsky zaměřen. Popud k jeho napsání byl pravděpodobně i v nedávno proběhlé Hilsnerově aféře, která měla zvlášť na Ostravsku a Těšínsku výraznou odezvu. Román, ačkoliv bývá označován za slabší článek Tůmovy tvorby, je však integrálním prvkem Tůmovy tvorby, nelze jej hodnotit jako „úlet“

pod vlivem společenských nálad přelomu století, poněvadž se k němu Tůma vrací v roce 1913, kdy jej přepracovává, doplňuje ho úvodními kapitolami a píše předmluvu. Budu-li brát také v potaz statistiky čtenosti z konce 20. let 20. století uveřejněné v časopise Česká osvěta, jedná se hned po románu *Na kresách* o Tůmův druhý nejčtenější román. Nehledě na to, že román vychází poprvé během první republiky, a to hned několikrát.

Román *Na kresách* je dílo vzniklé okolo roku 1910, svým pozdějším vrocením se ale hlásí do doby let 1918–1920, Tůma tak stylizuje poválečné konflikty o Těšínsko jako historické vyvrcholení národnostních střetů přelomu století. Fiktivní vesnice se vyskytují v obklíčení nepřáteli v podobě Němců, Židů, Poláků a renegátů. Tůma výrazně nacionalizuje region Slezska a identifikuje ho s českým etnikem. Děj je vystavěn na základě schématu příchodu osvětleného inteligenta z centrálního prostředí Čech, který přináší místním lidem ideu národnosti a hospodářské nezávislosti. Tůma románem konstruuje jakýsi mýtus národního boje Slezanů, který výrazně podporuje představou kronikářského zaznamenávání, využitím jmen skutečných osobností a vytvářením kánonu vlastenců reprezentovaných ve velké míře spisovateli. Velkou úlohu v tomto kontextu hraje Petr Bezruč, na něhož jako na mluvčího útisku Slezanů-Čechů Tůma navazuje a jehož obraz ohroženého Slezska rozvíjí.

Na závěr úvodu připojuji dvě poznámky spíše formálního charakteru. Český pravopis umožňuje dvojí psaní slova Žid. S malým písmenem v případě významu „vyznavač židovského náboženství“, tvar s velkým písmenem v případě významu „příslušník židovského národa“. Téma židovské identity je složité a v mnoha případech se oba významy překrývají: „Ve své podstatě je [...] spor o psaní velkého či malého písmene neřešitelný, neboť vychází z mylné představy o tom, že identitu židů/Židů žijících na českém území je možné zobecnit a redukovat buď pouze na náboženské vyznání, nebo na příslušnost k židovskému národu“ (Frankl 2007: 21). Oba významy jsou neoddělitelné i v případě románů Františka Sokola Tůmy. Kromě citací, v nichž zachovávám podobu předlohy, volím jednotnou variantu s velkým písmenem.

V práci používám vydání Tůmových románů z roku 1928. Oba romány vyšly původně v regionálním nakladatelství Al. Zelinky. V druhé polovině 20. let se vydávání Tůmovy tvorby ujal pražský nakladatel Julius Albert, v nakladatelství pak Tůmovy práce vycházely opakovaně až do poválečné doby. Chápu tedy Albertova vydání jako závazná. V citacích z románů upravuji některé zjevné chyby (chybějící diakritika, interpunkce), jinak citace zůstávají shodné s předlohou.

2. Literatura k tématu

Františku Sokolovi Tůmovi je dosud věnovaná biografie Vojtěcha Martínka – *František Sokol Tůma: Život a dílo*. Jde o práci, ke které je třeba přistupovat poněkud opatrně, na jednu stranu nám může poskytnout řadu faktů z Tůmova života, na druhou stranu je třeba brát v úvahu, že kniha vznikla v roce 1957 a je tedy v mnohém poplatná době svého vzniku. Tůma je v Martínkově pojetí chápán jako podporovatel dělnického hnutí, byť neuvědomělý, zároveň chybí téma národnostních střetů a nejsou v publikaci uvedeny spolky, v nichž Tůma působil – například Sokol, jenž se dostal i do autorova literárního jména (na tyto nedostatky upozorňuje i Srbová 2012).

Kromě této monografie máme k dispozici několik studentských prací,¹ například životopisnou práci Pavla Beka *František Sokol Tůma – život a dílo* (2004), starší práci Marie Boháčové *František Sokol Tůma a jeho postoj k národnímu hnutí na Ostravsku v letech 1894–1904* (1983) a práci Veroniky Srbové *Na kresách. „Hraničářský román“ Františka Sokola-Tůmy v kontextu vývoje české společnosti ve Slezsku v prvních desetiletích 20. století*, na jejímž základě vyšla i studie *Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách. Vesnice těšínského Slezska ve víru česko-německo-polských nacionálních konfrontací* (viz níže).

O Tůmově tvorbě bylo napsáno množství studií z různých oborů.² Z hlediska literární vědy je to především studie Martina Tomáška *Zrod českého naturalismu a ostravské prózy Františka Sokola-Tůmy*. Tomášek se zprvu zajímá o český naturalismus obecně a načrtává jeho vývoj. Posléze analyzuje povídkovou sbírku *Povídky z pekla* a romány *Na šachtě* a *Pan závodní* a konfrontuje je se Zolovým *Germinalem*. Tůma sice inspiraci Zolovým *Germinalem* odmítá, na některých místech románu ovšem Tůma Zolu sám zmiňuje. Přestože Tůmova tvorba nedosahuje takových uměleckých kvalit jako tvorba Zolova, Tomášek zastává stanovisko, že Tůmovo dílo tvoří nezanedbatelnou součást českého naturalismu. Kromě sledování analogií se Zolovou tvorbou se Tomášek věnuje i charakteristice a uměleckým prostředkům vybraných děl, které jsou v mnohém platné i v jiných Tůmových pracích. Dle Tomáška měla Tůmova tvorba za cíl „zvyšovat v ostravském kraji úroveň sociálního vědomí a podporovat národní cítění českých obyvatel. Zájem čtenářů měl být podnícen literárním využitím osvědčených receptur, jež si jako divadelník, řečník a novinář postupně osvojil“

¹ Práce jsou uvedeny pouze výběrově.

² Studie jsou uvedeny výběrově.

(Tomášek 1997: 94), což se ovšem odrazilo na celkové umělecké kvalitě a způsobilo jeho dobovou omezenost.

Další Tomáškovou studií je *Česká próza na Ostravsku – první a druhé kroky* (2000), jež si všímá vývoje místní prózy v rychle se rozrůstajícím průmyslovém městě. Překotný vývoj způsobil nedostatek české humanitně vzdělané inteligence na Ostravsku, proto se zárodky ostravské prózy začínají objevovat až od 90. let 19. století. Jde především o drobnější útvary jako povídky a fejetony publikované především v časopisech, výrazným tématem byl sociální a národnostní útlak: „Znamená to, že autoři vstupující do role národních mluvčích přijali zároveň i sociální východiska českých obyvatel regionu, kteří byli ve své většině dělníky či zaměstnanci závislími na vůli majitelů podniků nebo chudými a středními rolníky závislími na podobně nevypočitatelných rozmarech beskydské přírody“ (Tomášek 2000: 142). Tomášek se ve studii věnuje Tůmovým „ostravským“ pracím a zařazuje je do oddílu Průmyslová próza. Ve studii se Tomášek věnuje mimo jiné krátce i románu *V záři milionů*, charakterizuje jej jako nejslabší článek trilogie *Černé království*: „Snahou autora ovšem nebylo jen postihnout roli Židů v komplikovaném procesu hospodářského rozvoje Ostravska a pochopit jejich myšlení a povahu, ale zpracovat celé téma tak, aby co nejvíce oslňovalo čtenáře. Evidentní touha po senzačnosti negativně poznamenala kvalitu románu a učinila z něj nejslabší článek trilogie“ (ibid.: 151).

Tůmova díla jsou tématem řady studií historiků, přičemž většina z historických prací se věnuje otázce využití krásné literatury jako historického pramenu, Tůmovy prózy se v tomto světle stávají dokumentem doby. Konkrétním dílem – románem *Na kresách* – se zabývala Blažena Gracová ve studii *Život učitele na Těšínsku v Tůmově románě Na kresách* (1992). Gracovou zajímá otázka, jak použít beletrii jako historický pramen, přičemž připomíná Andělína Grobelného, který Tůmu chápal jako tvůrce dokumentární literatury. Gracová tak ve své stati popisuje působení románového učitele Divokého jako dokument působení učitele na Těšínsku přelomu století, zajímá se také výrazně o detaily každodenního života. Proti tezi, že Tůma psal o své současnosti a pro ni, nelze nic namítat. Tůma skutečně mnohé vyličil téměř s dokumentární přesností – například lidové tance a oděv. Nicméně přístup k Tůmově tvorbě coby pouhému dokumentu je v mnohém zkreslující. Tůma nejen, že psal pro svoji současnost, ale jak se pokusím i na rozboru románu *Na kresách* ukázat, snažil se svoji současnost prostřednictvím svých románů především formovat, jeho zobrazení není takřka nikdy neutrální. Například i volba učitele coby hlavní postavy románu v sobě nese výrazné poselství. Učitelé sice byli nositeli osvěty ve Slezsku dané doby, nicméně

v zobrazení učitele Divokého Tůma představuje především svoji představu národní a osvětové činnosti. Podobně se dá hledět i na představy o úloze žen, motivy evangelické minulosti vesnic s vyšší (tedy českou) kulturní úrovní³ atd. Přílišný důraz na dokumentární vlastnosti Tůmových děl pak svádí k pouhému srovnávání s doloženou historickou realitou a konstatování, v čem se jeho zobrazení odlišuje. Vhodnější se mi proto zdá mluvit spíše o iluzi dokumentárnosti.

Podobně se věnuje Lenka Svozilová zobrazení ostravských průmyslových podnikatelů v české próze ve studii *Obraz ostravského průmyslového podnikatele v české próze (od romantismu k tzv. socialistickému realismu)*. František Sokol Tůma se zde objevuje především vedle Anny Marii Tilschové. Svozilová ve své studii upozorňuje: „Při hodnocení autorova pohledu na jednotlivé podnikatelské osobnosti je ovšem třeba brát v úvahu nacionálně a sociálně motivovaný antisemitismus i odmítavý postoj k Němcům, zaujímajícím výsadní postavení právě v ostravském regionu“ (Svozilová 1999: 178). Za důležité kritérium při hodnocení postav podnikatelů považuje Svozilová brát zřetel k původu postav, zda pocházejí z nižších vrstev, podnikatelstva či šlechty, a také k národní příslušnosti. Toto kritérium se v případě Tůmových děl zdá vhodné použít i pro díla z odlišného prostředí.

Svozilová nachází v literatuře tři typy podnikatelů: první pochází z nižší třídy, druhou skupinu tvoří synové továrníků, kam zařazuje např. inženýra Dušana z románu *Na šachtě*, třetí skupinu tvoří podnikatelé ze šlechtických rodů a nobilitovaných rodin, kam patří židovské postavy Tůmových románů *Na šachtě* a *Pan závodní*. Výrazný je rozdíl v charakteru mezi německými (a židovskými) podnikateli a českými. Židovští a němečtí podnikatelé jsou zobrazeni jako zlé, tvrdé a nekompromisní povahy, chovají se k zaměstnancům tvrdě a nic jim neodpustí, naopak čeští podnikatelé jsou mírnější a dobrosrdečnější, k zaměstnancům mají výrazně lidštější vztah. Postavy jsou tak postaveny na principu výrazného kontrastu daného etnicky. Obraz podnikatelů je ovšem ve studii Svozilové založen na rozboru děl většího časového rozpětí a různých autorů a není blíže přihlíženo k jednotlivým specifikům toho kterého autora, nastíněny jsou spíše obecnější tendence v zobrazení. Obraz podnikatelů tak zůstává spíše u popisnosti bez výraznější interpretace konkrétního zobrazení.

Kromě odborné literatury jsou k dispozici i tři vzpomínkové knihy: *František Sokol Tůma: Člověk a dílo* z roku 1926 (přispěli do ní R. B. Mácha, V. Martínek, M. Jahn, J. S.

³ Sám Tůma se např. hlásil „k tradici statečných Jihočechů“ (Srbová 2012: 24), kteří jsou potomky husitů, přitom Benešov bychom za jižní Čechy pravděpodobně nepovažovali. Jižní Čechy jsou zde vnímány jako dědic husitské a českobratrské minulosti. Husiti jsou v Tůmově pojetí (*Na kresách*) vnímáni jako nositelé českosti.

Karas), *František Sokol-Tůma. Člověk a dílo. Ze vzpomínek přátel autorových z roku 1935* (jde o rozšířenou knihu z roku 1926) a kniha Adolfa Reclíka-Fremanského: *Ze života spisovatele-novináře Františka Sokola-Tůmy* (1936). Knihy jsou přínosné především svojí faktografickou základnou a detaily z života Františka Sokola Tůmy.

Tématu zobrazování „jiných“ se v české literatuře dostává pozornosti od 90. let 20. století. Pozornost začala být věnována především marginalizovaným skupinám (Židé, Romové). Zájem o zkoumání zobrazování těchto skupin souvisí s diskuzemi o postkolonialismu a genderu (Holý 2013: 285). Do popředí zájmu se dostávají i otázky heteroobrazu a autoobrazu různých skupin a témata národních stereotypů. V českém prostředí se začíná objevovat např. téma obrazů Němců v české literatuře, v této souvislosti můžeme zmínit práce Jana Křena *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918* (1990) a Václava Maidla *Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století* (1998).

Ačkoliv je u Františka Sokola Tůmy rozměr nacionální (především v souvislosti s otázkou sociální) téměř vždy zmiňován, existuje dosud jen jedna práce, která se soustavněji tématu věnuje. Veronika Srbová (2012; 2014) se zabývá románem *Na kresách*, zobrazení různých etnických skupin odvozuje od žánru hraničářské literatury. Tůmův román se v interpretaci Srbové stává spíše pasivním naplněním žánru hraničářské literatury, stranou tak zůstává Tůmovo specifické zobrazení fikčního světa a jeho specifické vytvoření iluze dokumentárnosti. Práci se podrobněji věnuji v kapitole *Prostor jako hranice v Tůmových románech V záři milionů a Na kresách*. Domnívám se také, že v případě Tůmova zobrazování národností je vhodné souběžné sledování a porovnání více Tůmových prací, při nichž se odhalují shody a plastičtější obraz Tůmova Slezska.

Především v poslední době bývá v souvislosti s Tůmovou tvorbou zmiňováno alespoň jeho problematické zobrazování Židů, literatura k této tematice bude rozebrána na příslušném místě této práce, stejně tak jako studie k zobrazení haličské migrace v Tůmově literatuře. Předkládaná práce si bere za cíl zaměřit se alespoň na výsek Tůmova zobrazování národnostních skupin v dílech *V záři milionů* a *Na kresách*. Inspirací při rozborech postav „jiných“ a „cizinců“ v Tůmových románech mi jsou texty Daniela Soukupa *„Cikáni“ a česká vesnice* (2013, především úvodní kapitoly) a *Stereotypy, imagologie a literární hodnoty* (2006) – viz kapitola *Pojem stereotyp, obraz, imagologie*.

Vzhledem k tematice práce a Tůmově snaze po dokumentárnosti je třeba věnovat pozornost i literatuře, která opouští literární pole a věnuje se historické realitě českého

prostředí ve Slezsku, případně české společnosti na přelomu 19. a na počátku 20. století. Jelikož František Sokol Tůma, jak bude patrné již z úvodních pasáží, je autor výrazně čerpající z empirické reality, respektive zakládá si na podrobné znalosti faktografie, je třeba se věnovat i situaci Slezska na přelomu 19. a 20. století. V jednotlivých kapitolách jsou proto v případě nutnosti podniknuty krátké exkurzy do dané problematiky. Za základní literaturu k poměrům Českého Slezska jsem zvolila především monografii Dana Gawreckého a kol. *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*. Z hlediska střetávání národností (především německé a české, v jejichž střetech hráli specifickou roli Židé a ve Slezsku také Poláci) na konci 19. století a začátku 20. století v českém prostředí, jsou mi základní literaturou především knihy *Židé: národ, rasa, třída* Víta Strobacha a „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století* Michala Frankla.

3. Osobnost Františka Sokola Tůmy

Životním osudům Františka Sokola Tůmy bylo věnováno více prací. Velmi podrobné informace přinášejí především dvě studentské práce založené na zkoumání archivních materiálů a korespondence, jde jednak o již zmíněnou práci Veroniky Srbové *Na kresách. „Hraničářský román“ Františka Sokola Tůmy v kontextu vývoje české společnosti ve Slezsku prvních desetiletí 20. století*, jednak o práci Pavla Beka *František Sokol Tůma – život a dílo*. Poměrně rozsáhlá je i vzpomínková literatura. Informace o životních osudech lze čerpat i z Martínkovy biografie *Život a dílo*. V této pasáži proto nastíním jen důležité momenty Tůmova života a nebudu zacházet do přílišných detailů.

František Tůma (1855–1925) pocházel z Benešova, kde byl vyučen pekařem a věnoval se zde také spolkovému životu, byl například členem Sokola,⁴ v rámci sokolských aktivit se účastnil cvičení a výletů. Od roku 1879 působil u ochotnického divadla, v němž používal pseudonym Franta Sokol. Spolupracoval s různými ochotnickými společnostmi, jako byla Rottova divadelní společnost (krátce v roce 1879), ochotnická společnost Josefa Faltysse (1879–1880, u ní začal psát hry), Choděrova divadelní společnost (1880–1881), divadelní společnost Václava Brauna (zde začal režisovat hry). Do roku 1888 působil u kočovných společností, snažil se také získat angažmá v kamenném divadle, ovšem neúspěšně (Bek 2004: 196). Dál působil jako recitátor, zkoušku složil u profesora Josefa Durdíka (1889), stal se tak jedním z prvních českých profesionálních recitátorů. Od té doby také začal používat jméno František Sokol Tůma. Mezi jeho oblíbená čísla patřil mimo jiné *Lešetínský kovář* Svatopluka Čecha,⁵ Erbenův *Vodník* a *Štědrý den*, Vrchlického *Bligger Bič* (a jiné ukázky), *Mor ho!* slovenského autora Sama Chalupky či *Stávka kovářů* od Copéa (Martínek 1957: 25). V té době také začal používat jméno František Sokol Tůma. Se svým recitačním programem objížděl Čechy, Moravu i Slezsko, jeho snahou bylo působit jako národní buditel především v lokalitách, kde mělo převahu německé etnikum (Bek 2004: 197).

Na Ostravsko a Valašsko se dostal v roce 1893 s recitačním programem. Ve Valašském Meziříčí byl po vystoupení osloven místními radikálně pokrokovými pracovníky, aby působil v novém časopise *Radhošť*. Časopis si kladl za cíl šířit pokrokové a osvětové

⁴ Odtud také pochází pravděpodobně jeho pozdější umělecké jméno – František Sokol Tůma.

⁵ Ke Svatopluku Čechovi se František Sokol Tůma vztahoval především ve své tvorbě opakovaně. Jistý vliv na to mohl mít Tůmův bratr Jan, který byl Čechův spolužák na gymnáziu, vztahy prý nepřerušili ani po studiích. Bratr Jan se také pokoušel psát poezii, výraznější dílo ale Jan Tůma nikdy nenapsal (Martínek 1957: 16–18).

myšlenky, snažil se bojovat s neznalostí, zaostalostí a s konzervatismem (klerikalismem) v kraji. Od té doby začal Tůma působit jako novinář. První číslo Radhoště vyšlo v lednu 1894 s podtitulem „politický čtrnáctideník ku hájení zájmů národnostních na Valašsku, Kravařsku a Lašsku“. Tůma v časopise uveřejňoval politické a kulturní aktuality z domova i ze světa a začal v Radhošti uveřejňovat i první beletristické pokusy. Ačkoliv se snažil být nezávislý na politických stranách, uveřejňoval v časopise vlastní názory na politiku: „Sympatizoval však s Moravskou pokrokovou stranou lidovou. Byly mu blízké dělnické zájmy a sociální boj dělníků, socialismus chápal ve smyslu národního socialismu Josefa Baráka. Ve spojení liberální buržoazie a dělníků viděl cestu k obraně jejich práv. Zdůrazňoval spojení zápasu sociálního a národního“ (ibid.: 198). Časopis nešel příliš na odbyt, mnoho odběratelů dlužilo na předplatném. Kromě katolické církve se Tůma potýkal s nepřízní úřadů, které několik čísel časopisu zabavily (ibid.). Tůma se proto roku 1895 přestěhoval do Ostravy. Na Valašsko se ale dál rád vracel a situoval tam i řadu svých děl.

Ostrava 90. let byla poznamenaná mohutným rozvojem průmyslu, což vyvolávalo různé sociální problémy a spory mezi dělníky a zaměstnavateli. Tůma se stavěl aktivně za lepší postavení dělníků, účastnil se v roce 1896 dělnické stávky. V Ostravě se také časopis Radhošť spojil v roce 1897 (i přes značné neshody) s časopisem národní strany staročeské Ostravice (Srbová 2012: 30), vznikl Ostravský obzor, v němž Tůmovi vycházela beletristická tvorba na pokračování a básně, vychází zde také od roku 1898 prvotní verze románu *V záři milionů* pod názvem *E'Geschäftsman*.

I v Ostravě se Tůma dál zabýval ochotnickým divadlem, byl zakladatelským členem českého ochotnického divadla v Ostravě, zastával roli herce, autora a režiséra. Zprvu nebyl o divadlo v Ostravě přílišný zájem, což se postupem času změnilo. Tůma se také zasazoval za vznik Národního divadla moravskoslezského v Ostravě, kde se po válce hrály i jeho hry, ale odmítal jakékoliv škrty, což působilo neshody, Tůmovy hry měly ovšem povětšinou u diváků úspěch.

Tůma se také jako novinář díky svým článkům dostal do několika sporů a soudního řízení. Zajímal se též o německo-české spory o jazyková nařízení (Bek 2004: 201). V březnu a dubnu 1899 uveřejnil v Ostravském obzoru několik článků týkajících se hilsneriády. Tůma prosazoval Hilsnerovu vinu, konec článku popisující události v Polné zabavila cenzura (viz Bek 2004).

V roce 1901 po neshodách s vydavatelem Zapletalem končí časopis Ostravský obzor a Tůma zakládá vlastní časopis Ostravan. Časopis zůstal bez většího vlivu, v té době vydávaj

různé politické strany vlastní tiskoviny, časopis se tak ocitl v těžkém konkurenčním boji. Tůma také se spolupracovníkem Antonínem Hořínkem zakládá nakladatelství, potýkají se ovšem s nedostatkem financí. V roce 1904 odcestoval Tůma do Ameriky, což na něj velmi zapůsobilo, o zážitcích psal do Ostravanu. Po návratu se pokusil řídit nakladatelský, knižní a papírnický obchod. Chtěl v něm vydávat své spisy a také Moravskoslezskou knihovnu pro lid. Neměl však dostatek prostředků a schopností, s touto aktivitou tedy poměrně brzy skončil, stejně jako byl donucen ukončit vydávání Ostravana.

V roce 1907⁶ získal Tůma redaktorské místo v časopisu *Horník* a působil jako tajemník Sdružení báňských úředníků v Ostravě, díky čemuž byl konečně dlouhodoběji zaopatřený. Tůmově účasti na spolkovém životě a jeho politické orientaci se věnovala Srbová, monografii Vojtěcha Martínka vzhledem k době vzniku nelze brát v potaz. Srbová dle mého názoru charakterizovala přesně Tůmův postoj k sociální otázce jako součást národního boje: „Sociální zápas pro něj byl jen součástí národního boje, který bylo třeba především vybojovat“ (Srbová 2012: 34). Tůma například usiloval o propojení měšťanské společnosti a dělníků, tedy různých tříd a sociálních skupin českého etnika. Byl přispěvatelem *Matice opavské* a *Matice osvěty lidové* pro Těšínsko.

Během doby první světové války zažíval Tůma hmotnou bídu, ale zároveň úspěchy v divadle s hrou *Hevička*. Za války se také díky svým poněkud specifickým protestům a řečem dostal do konfliktu se státní mocí.⁷ Nově vzniklé Československo vítal s radostí, viděl v něm završení snah několika generací (Bek 2004: 208). Po roce 1918 se Sokol Tůma stává oblíbeným spisovatelem a vydává svá starší díla. V krajo­vém vydavatelství Aloise Zelinky začínají vycházet jeho sebrané spisy, ale kvůli nedostatku financí vyšly nakonec jen romány *Na kresách*, *V záři milionů* a *Lapači*. Ke skutečnému rozšíření jeho díla za hranice regionu došlo až s posmrtným souborným vydáním Julia Alberta v Praze (Martínek 1957: 54).

Tůmův život končí na sklonku roku 1925. Po jeho smrti přináší noviny řadu nekrologů⁸ a jeho pohřeb v Ostravě je velkolepou a masovou smuteční událostí, jehož se účastní zástupci vlády, sokolové, bánští úředníci, skauti, legionáři i Valaši v krojích. Smuteční průvod doprovodila nejen hymna, ale i zvuky důlních sirén (viz Bek 2004; Srbová 2012).

⁶ Datum se u různých zdrojů odlišuje.

⁷ Tůma údajně na protest proti nedostatku základních potřeb chodil ve vlastnoručně vyrobených dřevácích a provokoval jejich hlasitým klepáním na dlažbě (Bek 2004: 207).

⁸ V řadě článků byl prý srovnáván s Bezručem (Martínek 1957: 211).

3.1 Tůmova tvorba

Jádrem Tůmovy tvorby je sociální a národnostní tematika, přičemž obě tato zaměření nelze oddělit. Sociální bezpráví bývá úzce spjato s bezprávím národním. Tůma se svými díly snaží čtenáře poučit. Prostředí svých románů pečlivě studuje, jeho díla se vyznačují podrobnou znalostí reálií daného místa. Martin Tomášek Tůmovu tvůrčí osobnost charakterizuje následovně: „[...] je typem spisovatele, který nedokáže své dílo opřít jen o fantazii, přestože se o to na poměrně velkém prostoru snaží. Zatímco obraz hornického prostředí je vcelku přesvědčivý, život vyšší společnosti působí spíše divadelním dojmem“ (Tomášek 1997: 92).⁹

Během svých ochotnických let psal Tůma divadelní hry, hry *Nihilistka* a *Láska k vlasti* se nedochovaly, byly zakázané cenzurou. Dalšími hrami jsou *Za doby Božetěcha na Sázavě* (podle Václava Beneše Třebízského) a *Primátor Janovický aneb odsouzení vlastního dítěte*.

Nejznámější Tůmovy divadelní hry se odehrávají na valašské vesnici. *Soucít* (knižně 1897, premiéra 1903 v Brně), *Pasekáři* (premiéra 1904 v Brně) a *Hevička* (knižně 1916, premiéra Plzeň 1917). Jejich tématem jsou především sociální poměry, bída a alkoholismus. Z těšínského prostředí jsou hry *Gorali* (vyd. 1913, premiéra 1921) a *Staříček Holuša* (premiéra 1919). V Tůmově divadelní tvorbě hrají výraznou roli i jeho romány, které sám zdramatizoval – *Na šachtě*, *V záři milionů*, *Hyeny* a *Na prahu života*.

Co se týče literární tvorby, v Radhošti uveřejňuje Tůma své první povídky *Staříček*, *U továrny*, *Hlad*, *Na rumech štěstí* a také zárodek románu *Obětovaná* (1896 vyšel jako první román Sokola Tůmy). Další vydanou knihou je *Literární učitelka* (1898). V ostravských časopisech, které rediguje, pak publikuje povídky, črty a další díla různého rozsahu. Kromě první verze románu *V záři milionů* to je např. povídka *Sudiči*.

Výrazný prostor zaujímají díla z prostředí Ostravska. Soubor *Povídky z pekla* poprvé vyšel časopisecky jako příloha časopisu *Na zdar* (1907), v roce 1934 jako posmrtný výbor. Povídky předcházejí časově románu *Na šachtě*, jsou bezprostřední reakcí na ostravská stávková hnutí na přelomu 19. a 20. století. Povídky jsou jakousi ideovou přípravou na další podobně laděná díla (ibid.: 85). V průmyslovém prostředí Ostravska se dále odehrává rozsáhlá trilogie *Černé království* – *Na šachtě* (3 díly 1904), *Pan závodní* (3 díly, 1909), *V záři milionů* (5 dílů, původně časopisecky 1901, knižně 1922). Až roku 1933 vyšel Tůmův

⁹ Tomášková studie se týká především románů *Na šachtě* a *Pan závodní*, nicméně charakteristika vcelku odpovídá i jiným Tůmovým dílům.

román *Mrtvé tajemství*, který líčí rozkladný vliv německého prostředí továrny na ostravskou dívku.

Kromě průmyslového prostředí projevuje Sokol Tůma zájem o vesnické prostředí, zvláště valašské. Na valašském venkově se odehrává již zmíněná povídka *Sudiči* (1899) *Lapači* (napsáno 1906, vydáno až 1918) a *Valašská svěťice* (1917).

V roce 1904 se Tůma vydal na cestu za svým bratrem Vojtěchem do Ameriky. Cesta pak inspirovala román *Vystěhovalci* (psáno 1913, vydáno 1931). Poměry v katolické církvi se zabývá román *Celibát*, v němž jde o střet dobrého faráře Hrdličky s arcibiskupem Kohnem (psáno 1904–1906, vydáváno v Americe v časopisu *Duch času*, knižně vydáno 1909 v Chicagu).

V Tůmově tvorbě také můžeme najít okrajově prvky žánru sci-fi. Jedná se o povídky *Uštvané svědomí* a *Haggard Bermud* (Ostravan 1904 a 1906), výrazněji v románu *Hyeny* (časop. 1923, knižně 1929). Román rozvádí tradiční téma vynálezce, který objeví pomocí zvláštního přístroje množství podzemní energie, jež mu pomůže vytvořit ničivý přístroj. Vynálezce chce přístroj použít k zamezení války, brzy se však o něj začnou přetahovat mocnosti, a tak vynálezce přístroj zničí a volí vlastní smrt (Adamovič 1995: 200; Srbová 2012: 44).

Sokol Tůma je tedy velice plodným autorem, všeobecně oblíbeným spisovatelem se ale stává především po roce 1918, kdy vydává i řadu svých starších děl. V druhé polovině 20. let 20. století vycházejí Tůmovy spisy v pražském nakladatelství Julia Alberta a dochází k opakovanému vydávání některých jeho děl. Některá jeho díla vyšla i po druhé světové válce, mezi čtenáři však o ně postupně přestával být zájem (viz kapitola *Čtenost knih Františka Sokola Tůmy*).

3.2 Tůmův styl

Pro Tůmův styl je charakteristický výrazný důraz na znalost reálií daného prostředí. Tůma neustále odkazuje na to, že představované situace nejsou smyšlené, ale mají základ v aktuální skutečnosti, u mnoha i zcela banálních zápletek nalezneme poznámku pod čarou se slovy „Skutečná událost“. Neustále se tak své čtenáře snaží orientovat směrem k realitě, čímž podtrhuje své pojetí literatury jako učebního dokumentu.

Výrazný je i hlas vypravěče, který je povětšinou času vševědoucí. Tomášek (1997) charakterizuje Tůmova vypravěče jako aktivního. Vypravěč vstupuje do děje různými exkurzemi, často sklouzává k několikastránkovým úvahám. Vypravěč také neskrývá sympatie

a antipatie, poměrně jasně navádí k tomu, co si čtenář má myslet a jak si danou situaci vyložit. Dlouhé vypravěčské monology se střídají s (mnohdy několikastránkovými) monology jedné z postav, které zcela nereálně přecházejí téměř k přednáškám. Tyto promluvy mívají obvykle „osvětový ráz“, autorita postavy, která v daném díle podle vypravěče správně jedná, by se měla stát autoritou čtenáři i v mimoliterární realitě.¹⁰

Tůmovy prózy se také vyznačují kontrasty a symboly. Schematičnost jeho děl se projevuje například v líčení postav. Zda bude postava kladná, záporná, nebo ideově nevyhraněná je patrné hned z kraje daného díla. Tůma si také libuje ve vyostřené dramatizaci a využití zcela nepravděpodobné náhody. Dramatičnost také v mnoha případech podtrhuje nepříznivé počasí – bouře, víchr, vydatný déšť. Příroda obvykle zrcadlí příznivý/nepříznivý děj. K dramatičnosti a vyvrcholení děje dochází zpravidla za prudkého deště a víchru. Když je Divoký v románu *Na kresách* křivě obviněn, v okolí je neproniknutelná mlha, která nejen že způsobí Divokého bloudění v horách, ale symbolicky se spojuje i s tmářstvím pátera Dominika (který za křivé obvinění může) a ztrátou Záhlubku v pozdějších volbách, které toto štvání zavinilo. Tůma se často nechá svést k výrazné popisnosti a nezná umění zkratky (Tomášek 1997). Popis míst a cest je na některých místech veden téměř jako turistický průvodce (ibid.). S tímto postupem se setkáme například v analyzovaném románu *Na kresách*.

Tůmova díla jsou také vzájemně značně provázaná, dochází v nich k analogickým situacím a setkáváme se v nich s analogickými postavami. Vytváří se tím tak monumentální svět Tůmova Slezska/Valašska. Mezi tyto motivy patří například situace s podvodem při volbách (*Na kresách*, *V záři milionů*, *Staříček Holuša*). Ve všech případech to působí jako varovný příklad. Volby jsou zde národnostním bojem. Němci – případně Němci za pomoci Židů a Poláků – se snaží získat danou obec pro své národní zájmy, ačkoliv většinu v ní zaujímají Češi.¹¹ Naivní Čechy obalamutí sliby, v den voleb ale přijdou neznámí, cizí¹² lidé a Němci vyhrávají. Až po tvrdé porážce dochází k prohlédnutí Čechů.

Dalším motivem je například příchod vzdělaného muže z Prahy (z centra) do „jiného“/„cizího“ prostředí (periferie). Tato postava je vesměs kladná, ale musí překonávat

¹⁰ Promluvy mívají povětšinou osvětový ráz, nicméně např. v románu *V záři milionů*, který mj. sleduje tato práce, vede opakovaně na několika stránkách dlouhé monology i Chaim, velmi negativní postava židovského obchodníka. Tyto monology mají charakter jakéhosi Chaimova programu získávání moci a také jaksí dotvrzují vypravěčovu vnější charakteristiku. V zásadě ale monology kladných postav tlumočí Tůmovy názory na sociální/národní problematiku.

¹¹ Převahu v hlasování Tůma vysvětluje jako rozdělení pozemku na řadu malých parcel s různými majiteli. Tímto je zajišťována účast cizích voličů.

¹² Myšleny „cizí národnosti“ – Němci, Židé, Poláci, případně odrodilci.

neznalost prostředí. V románu *Na kresách* to je učitel Divoký, *V záři milionů* syn továrníka Dubský, v románu *Na šachtě* přichází hlavní hrdina na Ostravsko z jižních Čech. Význam těchto odjinud přicházejících postav se pokusím dále vyložit na postavě učitele Divokého v románu *Na kresách* (viz poznámka č. 3). Častým narativním postupem je i uvedení dvou kontrastních postav, které stojí proti sobě. Jde zpravidla o „správného“ Čecha, který stojí proti svému opaku, nepříteli: Divoký a nadučitel Vopička, Dubský a Chaim, inženýr Dušan a závodní Morgenblüth (*Pan závodní*) atd.

Velmi výrazná jsou také návodná jména, která podporují schematičnost postav a děje a odkazují k vlastnostem postav. V prózách se vyskytují i opakující se jména, například u židovských postav Pinkelstein, Himmelbein apod. S postavou jakéhosi hostinského Himmelbeina se setkáváme v románu *V záři milionů* i v románu *Na kresách*. Podobně se v románu *Na kresách* objevuje jakýsi Srul Bauchbrenner. Využívání opakujících se jmen zpravidla podtrhuje typizaci.

V uvádění dalších podobných postupů, situací a motivů bychom mohli pokračovat, jako ilustrace to nicméně postačí.

4. Čtenost knih Františka Sokola Tůmy

František Sokol Tůma bývá označován jako regionální autor. Svědčí o tom např. i zařazení příspěvku o Tůmovi do sborníku *Region a jeho reflexe v literatuře* (1997). To však příliš neodpovídá reálné oblíbenosti Tůmových děl v době první republiky. Situovanost většiny Tůmových děl do prostředí Slezska automaticky neznamená čtenářské omezení na toto území. Sokol Tůma byl autorem, jehož obliba rozhodně dosahovala mimo daný region. Z dnešního hlediska je Tůma autorem dobově oblíbeným. Je tedy na místě se ptát, čím Tůma čtenáře oslovoval a proč se dnes řadí spíše mezi autory méně známé, případně regionálně omezené.

O oblíbenosti Tůmových děl vypovídá především průzkum čtenosti jednotlivých autorů uveřejněný v periodiku *Česká osvěta*. Výsledky v souvislosti s Tůmou poprvé zmiňuje již několikrát uvedená práce Veroniky Srbové (2012: 69; též 2014).

Ve výkazech z roku 1926 měla každá knihovna města s více než 2000 obyvateli uvést pět nejčtenějších spisovatelů. Z celkových 304 knihoven byly výsledky následující: Jirásek 278, Rais 138, Brodský 129, Herrmann 125, Klostermann 106, Dumas 78, Baar 58, Třebízský a Verne 42, Sienkiewicz 41, Světlá 36, London 33, Zola 31, Svátek 22, Sokol Tůma 21, Němcová 16 a další (*Česká osvěta* 1926–1927: 293). Překvapující by sice mohlo být, že se Tůma dostává mezi autory nejčtenější, jeho pořadí není ale nikterak výrazné.

V roce 1929 byl k výkazům veřejných obecních knihoven přidán dotazník, které knihy si nejvíce půjčovali 1. kvalifikovaní, nesamostatně zaměstnaní dělníci, 2. živnostníci (či střední obchodníci) a 3. veřejní zaměstnanci se středoškolským vzděláním. V dotazníku se mělo uvést jméno tázaného, stáří, oblíbená kniha a důvod zájmu o danou knihu.

Dotazník došel opět do obecních knihoven s více než 2000 obyvateli, odpovědi byly použitelné od 460 z nich. Do výsledků bylo zahrnuto 424 odpovědí dělníků, 383 živnostníků (obchodníků) a 396 středoškoláků, tedy 1203 odpovědí. Odpovědi byly také rozdělené územně na Čechy a moravskoslezské území. Nejčtenější byl – a to s výrazným náskokem – František Sokol Tůma se 149 výskyty. Za ním se umístili Jirásek 90, Vrba 72, Baar 62, Kopta 60, Remarque 46, Medek 33, Sinclair 29, Rosůlek 25, Herrmann 23, Rais 20.

Tůma navíc figuruje ve všech třech kategoriích (dělníci, živnostníci, veřejní zaměstnanci se středoškolským vzděláním). Největší zájem o něj projevili dělníctví čtenáři, ale ne s výraznějším náskokem. Ani mezi Čechami a Moravou se Slezskem není co do čtenosti výraznější rozdíl.

K dispozici máme též statistiku oblíbenosti jednotlivých románů Sokola Tůmy. Jejich oblíbenost byla v pořadí následující:

1. *Na kresách* 78
2. *V záři milionů* 24
3. *Na šachtě* 13
4. *Celibát* 11
5. *Pan závodní* 5 (a další)

Dotazník se také pokusil zjistit, proč si danou knihu čtenáři zapůjčili. Jistě ve výsledcích dochází ke zkreslení – zapisovateli byli knihovníci. Nicméně i tak výsledky přinášejí alespoň malé vodítko, proč byla daná kniha pro čtenáře přitažlivá. Motivy byly rozděleny do pěti skupin: formová, vlastenecká, povahová, sociální a skupina různých hodnot. Výsledky u Sokola Tůmy ukazují, že čtenáře na Tůmových knihách zajímala především národní a sociální stránka, styl a prostředí, tedy motivy, které se vyskytovaly v odpovědích nejčastěji pro všechny knihy uvedené v anketě. Zároveň autor článku shrnující výsledky uvádí: „Nápadné je, jak málo se ozývá praktická potřeba nebo protižidovské a protiněmecké zaujetí, ač v udaných knihách bylo k tomu dosti podkladu“ (Fridrich 1931: 308).

Výraznou oblíbenost Tůmových děl dokazuje i celkový počet vydání jeho knih. Tůma zemřel v roce 1925, výrazné oblíbenosti se jeho díla dočkala až po smrti. Román *V záři milionů* byl celkově vydán osmkrát, román *Na kresách* vycházel opakovaně i po válce. K poslednímu vydání došlo v 70. letech, celkem vyšlo čtrnáct vydání.

Vysvětlení oblíbenosti Tůmova díla může být několikéré, všechna jsou ale spíše hypotetická. Lukáš Holeček (2015: 280) například uvádí vysvětlení Antonína Matuly po hodnocení statistik v roce 1931. Podle Matulova názoru mohlo oblíbenosti přispět jednak vydání Tůmových spisů v nakladatelství Julia Alberta v Praze, Tůmova tvorba se tak dostala mimo ostravský region, kde byl Tůma více znám a vydáván, jednak časopis *Česká osvěta*, který román *Na kresách* obecním knihovnám doporučil zakoupit. To nicméně nevysvětluje i relativně velké číslo půjčovanosti například u díla *V záři milionů*. Matula román *Na kresách* nehodnotí příliš vysoko po umělecké stránce, rozhodující se mu zdají právě vlastenecké, sociální, politické a náboženské motivy (Matula 1931: 110).

Jedním z mimoliterárních důvodů, proč byla díla (především román *Na kresách*) Sokola Tůmy vnímána jako aktuální, mohly být také česko-polské vztahy. Téma sporů o

Těšínsko bylo poměrně choulostivé a důsledně bylo vyřešeno až po druhé světové válce. Vyhraněně negativní obraz Poláků tak po nedávném sporu mezi lety 1918–1919 o těšínské území mohl ve společnosti najít svoji odezvu. V tomto smyslu nás může vést i polské slovo „kresy“, tedy hranice. Polonismus nás může jistým způsobem zavést k interpretačnímu klíči románového pomezního sporu. K tomuto čtení odkazuje i datace na začátku románu: „Psáno v době plebiscitního boje o Těšínsko“. Datace odkazující do doby sporů o Těšínsko, přestože minimálně zárodek románu existoval již v roce 1910, nás také alespoň částečně vede k chápání sporu z let 1918–1919 jako vítězného boje o území. Tůmův důraz na popisnost a odkazy na skutečné události mohl vést i k tendenci číst Tůmovy knihy jako dokument o určité situaci a místu, což by mohlo alespoň částečně platit o románu *V záři milionů*.

Dalším důvodem mohlo být období konce 20. let, kdy se začíná projevovat hospodářská krize, během 30. let se pak začíná situace v Československu vyostřovat. Zvětšení zájmu o téma boje o pomezí a díla ostřeji vyhraněná proti Němcům a Německu mohla získat své čtenáře. Ovšem výzkum, v němž se Tůma objevuje na prvních příčkách, proběhl v roce 1929, tedy v poměrně raném stádiu krize.

Důvody je také možno hledat v motivech knih. Tůma zcela jistě vychází vstříc dobovému vkusu a oblibě určitých motivů. Jak naznačuji v pasážích věnovaných rozboru románu *Na kresách*, Sokol Tůma výrazně pracoval s kulturními odkazy. Román tak pracuje mimo jiné jednak s bezručovskými motivy, jednak s motivy chodské rebelie proti německé vrchnosti.¹³ Tůma se pokouší vytvořit jakýsi mýtus velkého slezského boje proti útisku.

Domnívám se, že Tůma čtenáře oslovoval i vykreslením střetu několika národností, především střetu Němců s Čechy, který byl čtenáři první poloviny 20. století cítěn velmi živě. Též česko-polské neshody o území byly za první republiky jistě živým tématem. Tůmova rostoucí obliba ve 30. letech byla pravděpodobně zapříčiněna rostoucí hospodářskou krizí, zhoršující se politickou situací a zvětšujícím se pocitem ohrožení. Ještě po druhé světové válce byla tematika národnostního střetu živá, postupně ale slábla – stejně jako zájem o Tůmova díla. V národnostně homogenním státě Tůma již svojí naléhavostí čtenáře tolik neoslovoval.

¹³ V obou případech výzkumu se na prvních příčkách oblíbených autorů objevují „chodští“ autoři. Jirásek je v prvním případě na prvním místě, v druhém případě obsadil místo hned za Tůmou (ačkoliv nejčtenější knihou ve statistice bylo *Temno*, za ní se objevují *Psohlavci*). Dalšími autory byl Vrba a Baar. Mezi Vrbovy nejčtenější knihy patřila *Chodská rebelie* či *Boží mlýny*, Baarovou nejčtenější knihou je *Chodská trilogie*.

5. Česko-polsko-německé vztahy ve Slezsku v 2. polovině 19. století a na začátku 20. století

V následující pasáži se budu věnovat česko-polsko-německým vztahům od 50. let 19. století do přibližně 20. let 20. století v první řadě v českém Slezsku. Půjde především o poznámky, které pomohou načrtnout pozadí, v němž Tůma analyzované romány psal, a které pomohou zasadit obraz Slezska, jak jej podává Tůma, do kontextu.

Již bylo vícekrát zmíněno, že Tůma kladl důraz na zobrazování empirické reality, v jeho románech je mnoho narážek na skutečné události, organizace a místa, jeho tvorba míří k vytvoření určitého obrazu Slezska dané doby. Bez přiblížení kontextu by byla analýza románů neúplná, ba zkratkovitá. Tůma totiž v mnoha případech rozvádí teze a představy, které byly v době jeho tvorby na daném území běžné, v některých případech je jeho tvorba vyjádřením jakéhosi „řešení“ (především národnostního) konfliktu. Níže bude patrné, že z národnostního hlediska bylo Slezsko značně konfliktním územím. Nacionalisticky orientovaní intelektuálové z různých místních národnostních skupin si na slezské území kladli nárok jako právoplatný vlastník území, každá ze skupin také toto právo obhajovala různými nároky. Tůmova díla jsou tak zcela jistě i určitým zaujetím stanoviska v daném konfliktu.

Tůmova tendenční tvorba, jeho snaha poučit čtenáře, k přihlédnutí k realitě Slezska na přelomu století sama vlastně vybízí. Bez zájmu o situaci regionu by se totiž mohlo zdát, že některé obrazy, které Tůma v analyzovaných románech podává, jsou inovativní. Při bližším pohledu ale zjišťujeme, že Tůma v mnohém sdílel tehdy populární názory a představy českého prostředí o Slezsku. V Tůmově tvorbě tedy nejde pouze o reálné/realistické zobrazení Slezska, ale jde o aktivní rozvíjení určitého obrazu, jde o konstrukci obrazu Slezska přelomu století, jak jej vnímala nacionalisticky orientovaná česká inteligence.

První problematický moment nastává u názvu Slezsko. Věnuje se mu např. Dan Gawrecki a kol. v publikaci *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*. Gawrecki upozorňuje, že termín je používán nejednotně a nejednoznačně, rozsah i obsah pojmu se v průběhu času měnil, dnes totiž pojem Slezsko neplní roli administrativní jednotky ani v Polsku, ani v České republice. Většina historického území Slezska je dnes mimo území České republiky, jde o nejobecnější pojem zahrnující území, která ke Slezsku historicky patřila. Do roku 1742 není s pojmem Slezsko problém, patřilo buď Polsku, nebo českému státu. Poté je možné použít pojem Rakouské Slezsko pro území, které patří k habsburské monarchii. Termín České Slezsko je zcela oprávněn po roce 1992, pro část Slezska, které se po roce 1918 ocitlo

v Československé republice by byl nejvhodnější název Československé Slezsko. Dle Gawreckého označení České Slezsko bývá někdy nesprávně používáno i pro minulost, kdy ovšem daná území historicky k českému území nepatřila. Někdy je ho používáno pro území, kde byla převaha českého etnika. Problém nastává i v tom, že různé skupiny žijící ve Slezsku chápaly rozsah Slezska různě. I Tůmovo pojetí Slezska je značně problematické, není totiž příliš zřejmé, jaká všechna území Tůma pod pojem Slezsko zahrnuje, zda má na mysli celé historické Slezsko, či vymezuje Slezsko jako území s převahou českého osídlení, zcela jistě je Tůmovi českým Slezskem Těšínsko a Ostravsko. Vzhledem k prostředí analyzovaných Tůmových románů a vzhledem ke složitosti národnostních poměrů ve Slezsku se bude kapitola níže věnovat hlavně prostředí Ostravska a Těšínska. Ačkoliv tím nutně dojde ke zjednodušení, budu-li v práci mluvit o Českém Slezsku (případně jen Slezsku), mám na mysli pro účely této práce především právě území Ostravska a Těšínska.

Prostředí Českého Slezska se vyznačuje diferencovaným vývojem jednotlivých národnostních skupin. Jako jedno z výraznějších období Českého Slezska by byla možná nahlížet devadesátá léta 19. století, protože v té době došlo k větší diferenciaci českého a polského politického života (Gawrecki 2003: 224). Pro utváření česko-polských vztahů ve 20. století hrálo výraznou roli Těšínsko. Přelom v životě obyvatel nastal v 19. století, kdy byly v ostravském a karvinském regionu nalezena ložiska černého uhlí, nález znamenal překotný hospodářský vývoj regionu. Česko-polské vztahy byly v polovině 19. století víceméně bezkonfliktní. Obě národnosti měly společného nepřítele – Němce. Němci totiž zastávali významné pozice. Friedl rivalitu mezi Čechy a Poláky klade do konce 19. století v souvislosti s národní emancipací obou národů a rozdílnou představou o budoucnosti Těšínska – zda by mělo patřit Polsku, o jehož obnovení se polské elity zasazovaly a poukazovaly na polský charakter Těšínska, nebo bude patřit českým zemím, kam historicky přináleželo.

Prvním důležitým mezníkem z národnostního a politického hlediska jsou 80. léta. Národní hnutí, která byla dříve výsadou elit, dostávají masovou základnu, to platí od 1. května 1890 i o socialistickém hnutí dělnictva, které získává legální platformu. Obecné směřování česko-polských vztahů v závěru 19. století vyjadřuje Gawrecki: „[...] zatímco do 80. let 19. století a s jistými výhradami až do přelomu století 19. a 20. převládá česko-polská spolupráce, která byla motivována pocitem společného postupu proti privilegovanému postavení Němců, stupňovala se v následujících letech vzájemná rivalita přerůstající v antagonismus. Vyhrocoval se ovšem i poměr česko-německý a polsko-německý“ (ibid.: 224). Slezsko je u všech tří národností chápáno jako „naše“, jeho „správný“ ráz je třeba chránit před těmi

„jinými“, kteří jsou pocíťováni jako cizorodí. Každé místní etnikum také jinak definovalo své slezanství. Jako Slezané se ale zpravidla cítili všichni obyvatelé regionu – Češi, Němci i Poláci. Rozdíly spočívaly nejen v národnostně motivovaných postojích, ale i pokud jde o teritoriální vazby (ibid.: 258).

Představy o přináležitosti Slezska k dané národnosti komplikovalo šlonzácké hnutí, jehož příznivci sami sebe definovali jako Šlonzáky – Slezany, jejich jazykem mělo být zdejší nářečí, bližší spíše polštině. Jejich list vycházel polsky, také název Šlonzáci pochází z polského Ślōzak (tedy Slezan). „Přesto se většina reprezentovaná Josefem Koždoněm vyjadřovala proti polskému národnímu hnutí, odmítala připojení Těšínského Slezska k Polsku, ostře vystupovala proti imigrantům z Haliče a naopak vyjadřovala sympatie k německému kulturnímu okruhu jako nositeli civilizace“ (Friedl 2012: 21). Vznikla dokonce Slezská lidová strana, která se ovšem neprofilovala nacionálně, přijímala i Čechy a Němce, kteří se ztotožňovali se šlonzáckým programem.

Tato národnostní nevyhraněnost slezského obyvatelstva zapříčiňovala u některých českých nacionalistů představu, že do roku 1848 či do příchodu haličských migrantů za práci nebyli na Těšínsku žádní Poláci, případně že to byli později „popolštění Moravci“ (Gawrecki 2009: 228). Přítomnost Poláků na daném území je naopak datována do poměrně dávných dob (Friedl 2012: 21). Polský národní život na Těšínsku se začal probouzet kolem roku 1848, první větší počet haličských migrantů přišel na Ostravsko teprve v 70. letech 19. století. „Vlna haličských přistěhovalců ovlivnila národnostní poměry více v těch oblastech, kde před mohutným rozvojem průmyslu Poláci nežili (dnešní ostravská aglomerace), než v oblastech s autochtonním polským obyvatelstvem“ (Kaszper – Małysz 2009: 14). Navíc i příchod haličských dělníků nutně nemusel znamenat polonizaci. Řada dělníků se totiž nejen k polské národnosti nehlásila, dokonce se od ní distancovala. Jak uvádí Kaszper a Małysz, až 40 % polských přistěhovalců v moravsko-ostravském okresu udávalo v roce 1900 při sčítání lidu jako rodný jazyk češtinu nebo němčinu (asi vlivem zaměstnavatele). Haličané také s vidinou zlepšení svého postavení často posílali své děti do českých škol, někteří se dokonce vymezovali proti zakládání polských škol na Ostravsku: „I když byli polského původu, paradoxně tak svou přítomností posílili spíše český živel“ (ibid.: 14). Dodnes tedy platí, že čím méně bylo dané území zasaženo haličskou migrací, tím více si uchovalo polský charakter (ibid.). Představa řízené polonizace prostřednictvím haličských migrací, s níž se setkáváme především v románu *Na kresách*, je tedy spíše výrazem obavy z většího počtu nově příchozích lidí než reálného ohrožení.

Tezi o popoľštených Moravcích hlásala česká inteligence, která do Slezska zamířila pod vlivem agitace pražských politiků, již používali argument historického práva a propagovali přináležitost (především) Těšínského Slezska k zemím Koruny české. Tato nově přichozí inteligence šířila českou národní ideologii, vyjadřovala nutnost vrátit Těšínskému Slezsku český charakter a nutnost bránit se dalšímu popoľšťování (Friedl 2012: 22). Friedl i Gawrecki upozorňují na souvislosti této situace se vznikem Bezručových *Slezských písní*. Gawrecki chápe Bezručovu poezii pro účely svého výkladu jako „koncentrovaný výraz české nacionální agitace ve slezském prostředí“ (Gawrecki 2009: 226): „Odchod staré polské a české generace buditelů národního vědomí, kteří považovali ideu polsko-české spolupráce proti privilegované německé vrstvě za významnou politickou hodnotu, přispěl k definitivnímu rozkolu. Projevem tohoto rozkolu a rostoucího česko-polského napětí je i poezie Bezručova. Představa o germanizaci prostřednictvím ‚markýze Géra‘ i o statisících ‚popoľštených a poněmčených Moravců‘ před Těšínem byla v českém prostředí všeobecná“ (ibid.: 254). Podobně rozšířená byla pravděpodobně i představa rakouské spolupráce s Poláky proti Čechům (ibid.). Na této představě Tůma víceméně staví právě román *Na kresách*, kdy z pražských kruhů přichází inteligent Divoký, aby zdejší obyvatelstvo probudil k národní uvědomělosti, argumenty pro jeho činnost jsou mu právě historická přináležitost k zemím Koruny české a naléhavá nutnost ubránit kraj proti polonizaci, přičemž hlavní autoritou je zde poezie Petra Bezruče. Méně výrazně (především v promluvách k Deboře) reprezentuje tuto ideologii i továrník Dubský v románu *V záři milionů*.

Na konci 19. století se také vedly spory o školy jako místa, kde se pomáhalo utvářet národní vědomí (Friedl 2012: 22). Není náhodou, že hlavním protagonistou románu *Na kresách* je učitel. Téma vzdělávání v mateřském jazyce a doslova boje o české školství s Poláky a Němci prochází celým dějem analyzovaných románů. Zatímco v románu *Na kresách* sledujeme postupně vítězný boj uvědomělého učitele Divokého za české školství, v románu *V záři milionů* je založení německé školy důkazem probíhajícího násilí na českých občanech, je projevem jejich utlačování. Na konci 19. století byla škola „vnímána jako základní kámen nejen občanské, ale také národní socializace a měla dítěti nejen předávat praktické znalosti, ale také v něm vyvolávat lásku ke svému národu a k ‚posvátné‘ národní věci. Vzdělávání v jiné než mateřské řeči mělo mít za následek zaostávání dítěte, jeho neschopnost pochopit a naučit se probíranou látku a v neposlední řadě se stát plnohodnotným členem národa“ (Frankl 2007: 48). V tomto duchu se nese i Tůmovo zobrazení Slezského školství.

Důležitý ve vývoji školství je květnový školský zákon z roku 1869, kdy dříve v podstatě konfesní školy přešly pod správu obce, státu nebo země. Květnový zákon vytvořil ze školy veřejnou instituci pod státním dohledem (Gawrecki 2009: 266). Národní spolky (ať už české, německé nebo polské) vzniklé v 80. a 90. letech 19. století bojovaly za národní školství, přičemž argumentovaly národním ohrožením. Školy ale často trpěly nedostatkem učitelů, případně jejich špatnou kvalifikací, na školství se také často velmi šetřilo. V prosincové ústavě z roku 1867 bylo uvedeno právo na vzdělání ve vlastním jazyce. Češi i Poláci preferovali podřízení školy církvím a snížení docházky na 6 let – obávali se totiž germanizace prostřednictvím vlivu politické správy na školství (ibid.).

V základním školství se také vedly ostřejší spory o češtinu a polštinu v rámci vyučování, části obyvatelstva byl problém vcelku lhostejný. O vyučovacím jazyce na základních školách často rozhodovala agitace a národně politické postoje duchovních (ibid.: 267). V roce 1898 byla založena Matice osvěty lidové v Těšíně, která propagovala rozvoj českých škol. Stejně tak ve Slezsku fungovaly polské spolky *Macierz szkolna* a *Towarzystwo Szkoły Ludowej*. To vše přispělo k vyostření česko-polských konfliktů na Těšínsku. Poláci také prosazovali zřizování polských škol v souvislosti s příchodem imigrantů z Haliče, obávali se u nich odnárodnění. Šlo o školy jednak patřící k historickému Těšínskému Slezsku v blízkosti Ostravy, jednak i o některé moravské obce. Zatímco do 70. let nebyly důvody pro zřízení škol národnostní, před první světovou válkou byly tyto důvody pro jejich zřizování hlavní (ibid.: 268).

V roce 1880 byl ve Vídni založen spolek *Deutscher Schulverein*, který zakládal německé školy na tzv. jazykové hranici (ibid.: 269). Spolek měl místní skupiny ve všech národnostně smíšených oblastech Předlitavska. Aktivita spolku se doplňovaly se spolkem *Nordmark* – slezským hospodářsko-obranným spolkem (ibid.). V reakci na vznik *Schulvereinu* vznikla na české straně Ústřední matice školská na „obranu ohroženého českého školství“ (Frankl 2007: 48; Judson 2006: 16). I s těmito – víceméně nátlakovými – spolky (německými coby nástroji k odnárodnění Čechů) se setkáváme v Tůmově tvorbě.

Na konci 19. století také dochází k velkému rozvoji středních škol. Polské i české střední školství se ale potýkalo s problémem kvalifikace učitelů. Na německé straně se často objevovala nechuť k zřízení českého a polského učitelského semináře. V roce 1904 byla zřízena česká pobočka na učitelském ústavu v Opavě, kvůli poměrně masivním protestům byla zrušena. O rok později byl ale otevřen český učitelský ústav v Polské Ostravě. Obdobně

v té době byl založen i polský ústav v Těšíně. Ještě v roce 1913 nebyla ve Slezsku ani česká ani polská odborná škola (ibid.: 271).

Národnostní konflikty se přenášely i na půdu církve. Katolická církev ve Slezsku patřila pod vratislavské biskupství, Poláci se proto snažili o připojení Těšínska ke krakovské diecézi (léta 1870–1871 a od pol. 90. let do první světové války). Tuto situaci chápali Češi jako polonizační postup. Motiv nepřátelských polských kněží naleznete jak v Bezručově poezii, tak v tvorbě Tůmově. Gawrecki upozorňuje, že politická diferenciací od 90. let se v českém prostředí projevovala vztahem ke katolické církvi – k politickému klerikalismu. Na vesnicích proti sobě stávaly často dvě strany: pokroková (přívrženci různých politických proudů od sociální demokracie po mladočechy) a konzervativní (tj. katolická) (ibid.: 262). Právě toto rozvržení nabízí ve svém románu *Na kresách* i Sokol Tůma. Konflikt se vyhraňuje mezi pokrokářem Divokým s jeho přívrženci (kteří jsou označováni různými přívlastky, např. jako socialisti, případně jinak politicky orientovaní) a klerikální, resp. konzervativní stranou pátera Dominika. Výrazně – především na Těšínsku – působili také evangelíci, tvořili více než čtvrtinu obyvatelstva.

Před první světovou válkou je tedy česko-polský vztah vyhraněný a dosahuje nacionálního antagonismu. Předválečné Těšínsko charakterizuje Friedl následovně: „Těšínské Slezsko bylo charakteristické různorodými národními postoji – od šovinistických názorů po enklávy s národnostně indiferentním (někdy programově hlásaným) obyvatelstvem. Na ně se přitom zaměřilo působení českých a polských aktivistů, často přecházející v tvrdý ideologický boj, ve snaze získat je pro svou národní myšlenku“ (Friedl 2012: 22). Vzájemný nevraživý postoj na přelomu století byl způsoben několika momenty – odlišným postojem k Rusku, rozdílnými zájmy české a polské politické reprezentace v Předlitavsku a v neposlední řadě i různým původem českých a polských představitelů: „Čeští poslanci Říšské rady pocházeli nejčastěji z měšťanských vrstev, mezi polskými politiky byli často šlechtici“ (ibid.: 22–23). I tato skutečnost se pravděpodobně otiskla do Tůmova spíše negativního obrazu Poláků v románu *V záři milionů*.

Poválečný česko-polský konflikt se hlásil už na podzim roku 1918. Češi obhajovali svůj nárok na Těšínsko historickými důvody, Poláci zase početní převahou. Území bylo cenné i surovinami, bohumínským železničním uzlem a košicko-bohumínskou dráhou.¹⁴ Na obou stranách probíhaly agitace a obě strany se obviňovaly z porušování dohod. Československá vláda pak nakonec v lednu 1919 obsadila sporné území, což bylo chápáno jako neadekvátní

¹⁴ Šlo o jediné železniční spojení z českých zemí na Slovensko.

postup i na pařížské mírové konferenci. V září 1919 souhlasily obě země s plebiscitem. Češi si prosadili konání plebiscitu na celém území Těšínska – počítali s hlasy Šlonzáků z bílského okresu (který Poláci považovali za zcela polské území) (Gašior 2009: 26). Čekání na plebiscit se protáhlo a přineslo s sebou řadu násilností, manifestací, oboustranné zastrašování, agitace. Výraznou úlohu hrálo i zásobování, česká strana na území dovážela mnoho oblečení a potravin (i na úkor zbytku Československa), což sloužilo propagandistickým účelům. Obyvatelům se tímto snažila sdělit, že přináší lepší úroveň než Polsko. Docházelo také k vyhánění obyvatel z obou stran a k teroristickým útokům. K plebiscitu tak nakonec nedošlo, 28. července 1920 proběhla arbitráž, která rozhodla, že Československu má připadnout frýdecký okres, větší část okresu fryštátského, část okresu těšínského, celý úsek bohumínsko-košické dráhy, karvinský uhelný revír a hutě, Polsko získalo bílský okres, část těšínského a kus okresu fryštátského. Československo tak získalo většinu toho, o co usilovalo. Získalo ale také poměrně početnou polskou menšinu, která byla prakticky během celé první republiky chápána jako neloajální, a proto se k ní přistupovalo s jistým podezřením.

Dvouletý konflikt zapříčinil poměrně nepřátelské vztahy mezi Československem a Polskem v budoucnu: „Plebiscitní propaganda, ukazující protivníka v těch nejčernějších barvách, zapříčinila vznik psychologické propasti: na české straně se upevnilo přesvědčení o civilizační převaze, na polské straně pocit křivdy a ztráta důvěry k jižnímu sousedovi“ (ibid.: 29). Československo tak získalo nespokojenou menšinu, s jejíž integrací si poradilo stupňujícími se asimilačními tlaky, které ovšem ještě více prohlubovaly vzájemnou nevraživost (ibid.). Tlaky se projevovaly i po ekonomické stránce během hospodářské krize: „Pokud rodiče posílali své děti do české školy, pak měli větší šanci získat práci“ (Friedl 2012: 27).

Vztahy mezi Československem a Polskem byly špatné i na mezinárodním poli, kromě toho se v 30. letech na Těšínsku začaly vzájemné vztahy vyostřovat, zdejší polská politická uskupení se začala radikalizovat.

Celkově negativní vztah Poláků a Čechů v první polovině 20. století měl své vyjádření i v Tůmově tvorbě. Domnívám se, že i to byl důvod tak masivní Tůmovy čtenosti a oblíbenosti – děj románu se týkal dosud živých problémů a ve svém důrazu na zobrazení empirické reality mohl být považován za jistý dokument o událostech.

6. Pojem stereotyp, obraz, imagologie

Z hlediska tématu práce je třeba se zaměřit i na pojmy stereotyp, obraz a imagologie. Pojmu stereotyp je věnováno nepřeberné množství prací z různých vědních disciplín, každá z nich akcentuje vlastní metodologii a přístup. Termín stereotyp poprvé použil Walter Lippmann v práci *Public Opinion* (1922). Od té doby byla publikována řada výzkumů stereotypu, ať empirických či teoretických. Především v 80. a 90. letech 20. století se projevuje výrazný zájem o zkoumání vztahů „svůj – cizí“, „my – oni“ ve spojení s identifikací s různými skupinami – etnické, národní, sociální, profesní, konfesijní atd. Zvláštní pozornosti se začalo dostávat právě etnickým či národním obrazům a stereotypům (Krekovičová 2001: 17). Tento vliv byl patrný i ve studiu literatury.

Především je třeba upozornit, že pojmy obraz a stereotyp bývají rozlišovány. Pojem obraz dle Krekovičové vyvolává pojem paměti, nabízí širší prostor, protože se většinou skládá z více stereotypů, je také možné v rámci termínu hovořit o „různé míře stereotypizace obrazů“ (ibid.: 19). Ze zkoumání obrazů také vychází literárněhistorický přístup – tzv. imagologie.

Pojmu imagologie se z metodologického hlediska věnuje Daniel Soukup v monografii *„Cikáni“ a česká vesnice* (2013). Zájem literární vědy o obrazy cizích národů a zemí jsou patrné již na konci 19. století, přístup se ale vytříbil především v polemikách 50. let 20. století. Imagologické hledisko prosazovali především francouzští komparatisté. Proti zaměření na zkoumání heteroobrazů se ozývala kritika plynoucí z obavy, že by se literární věda (komparatistika) mohla rozvinout v pomocnou vědu mezinárodních vztahů (Soukup 2013: 20). Soukup se ve své práci opírá především o koncept stereotypu a stereotypizace, klasická imagologie totiž pracuje s pevnými nacionálními hranicemi, což se mu při studiu literárního cikánství jeví jako nevhodné. Počítá se totiž běžně s obousměrnou cirkulací obrazů, navíc literární cikánství je (minimálně do 20. století) velmi vágní kategorie (ibid.: 20–21). Pojem stereotyp se z tohoto hlediska jeví jako vhodný i při studiu zobrazování židovských postav, které se v mnohém blíží postavám literárních „cikánů“. I literární židovství je jistým způsobem vágním pojmem a postavy Židů nebývají vázány k jinému státnímu celku, přestože je s nimi evokována cizost.¹⁵

Pojem stereotyp je kognitivní kategorie, jeho důležitá vlastnost je rezistentnost vůči falzifikaci. Jde zpravidla o použití hotových, zažitých, zjednodušených schémat či klišé, která nejsou většinou založena na autentické zkušenosti (Klusáková – Křížová 2003: 14). Existují

¹⁵ V případě židovských postav je možné zvažovat pojmy antisemitismus a etnické stereotypy (viz Holý 2013).

různé klasifikace stereotypů odvislé od různých vědních disciplín. Pojem stereotyp je již ze své podstaty multidisciplinární, věnují se mu různé vědní disciplíny: „Sú už svojou podstatou vlastne fenoménom komplexným, interdisciplinárnym“ (Krekovičová 2001: 18).

Zvláštním případem jsou historické stereotypy, které se vyznačují dlouhodobým uchováváním v paměti. Ačkoliv je pojem stereotyp kognitivní kategorií a sám o sobě je neutrální, často s sebou nese spíše negativní konotace. Kladná role stereotypů bývá sice zmiňována, přesto je stereotyp spojován spíše s negativními předsudky a schematickým vnímáním lidí. Stereotyp může být také zděděný, předávaný z jedné generace na druhou, jeví se poté jako biologická skutečnost (Klusáková – Křížová 2003: 16).

Krekovičová vyděluje ještě pojem předsudek: „Ide tu vlastne o fixovaný, nekriticky vytvorený a preberaný, silne zjednodušený názor, predpokladajúci istú vopred osvojenú zaujatosť voči objektu či subjektu hodnotenia ‚svojho‘ alebo ‚iného‘“ (Krekovičová 2001: 21). Vyskytuje se často jako předobraz stereotypu.

Vzhledem k tematice práce je užitečné se věnovat i pojmům autoobraz a heteroobraz a jejich fungování. Jde především o vymezení identity určitého společenství, které se vymezuje vůči jinému, na základě vymezení určuje svoji identitu: „Sociální identita coby vymezení a prožívání sebe sama v kontextu společnosti je ve vztahu vzájemné podmíněnosti s alteritou, chápání druhých jako jiných, a podobně jsou provázány i autostereotypy, tedy schematizované, ustálené a rozšířené představy skupiny o sobě samé, a heterostereotypy, představy o jiné skupině“ (Fottová 2016: 135). Identita jednoho společenství se definuje ve vztahu k jiným skupinám. Při vzájemných stycích a vztazích se vytváří jakési paradigma vlastností, nejčastěji pomocí opozic, na základě nichž se vytváří obraz obou skupin (ibid.).

V rámci sledování vztahu hetero- a autoobrazů můžeme sledovat jisté mechanismy, některé z nich přibližuje Krekovičová (2001: 20–24). Zmíníme některé z nich:

Při stereotypizaci často dochází ke zevšeobecnění jednotlivostí a jejich povýšení na etnický, případně národně reprezentativní úroveň. Stereotypy fungují jako zobecnění konkrétních jevů, zobecnění zpravidla pomáhá orientaci ve světě (Uhlíková 2001: 50). Někdy se naopak při konstrukci obrazu „svého“ a „cizího“ přenášejí individuální vlastnosti jednotlivce na všechny příslušníky dané skupiny (národa), jde poté o atribut „typický“ pro celou skupinu jedinců (Krekovičová 2001: 21).

Při vytváření auto- a heterostereotypů hraje důležitou roli i aspekt hierarchizace etnik (národů atd.). Důležitá je také většinová či menšinová optika vidění „svých“ a „druhých“, tedy kdo je tvůrcem daného stereotypu, z jaké perspektivy je stereotyp podáván.

Nebezpečí vzniku negativních heteroobrazů zvyšuje pocit ohrožení. Nezáleží přitom na tom, zda jde o nebezpečí skutečné nebo simulované. V takovémto rozpoložení dané skupiny se začínají aktivovat obrazy nepřátel. Zároveň se spontánně vzniklé obrazy vyznačují ambivalentností (ibid.: 22).

Významným prvkem při vzniku auto- a heterostereotypů je znalost či neznalost, blízkost a vzdálenost daného objektu. Negativní hodnocení druhého se zmenšuje vzájemným stykem a poznáním. Na druhou stranu v literatuře v tomto kontextu existují různé obrazy druhého: jsou to jednak ti „druzí uvnitř“, jimiž jsou často v evropské kolektivní imaginaci Židé a Romové („Cikáni“), jednak skupiny odlišené vzdáleností – například „Orientálci“ (Soukup 2013: 41).

Etnické (národní) auto- a heteroobrazy vystupují často pouze jako zástupné. Jejich kořeny vznikají nezřídka ze sociálních, konfesijních nebo kulturních rozdílů mezi porovnávanými skupinami a zpětně se proklamují jako národní (etnické atd.) (Krekovičová 2001: 23). Stereotypy jsou tak sociálním produktem, na jejich přijetí má vliv především sociální prostředí, právě proto vykazují odolnost vůči racionalizaci (Uhlíková 2001: 50).

Zůstává však otázkou, jak pracovat se stereotypizací v literatuře, jak pracovat s autoobrazem a heteroobrazem. V českém prostředí se začínají obrazy etnických skupin a národů zkoumat po roce 1989. Pozornost byla věnována etnikům, která byla z hlediska většinového nahlížení zobrazována negativně, případně byla odsouvána z pozornosti – šlo o Němce, Židy a Romy.

Problematické momenty literárněvědného zkoumání obrazů etnik přibližuje na několika vybraných textech Daniel Soukup ve studii *Stereotypy, imagologie a literární hodnoty* (2006). Patří mezi ně nerespektování specifičnosti literatury (např. využití stejných měřítek na publicistiku i na beletrii), tendence vyvozovat z analýz radikální (až extrémistické) společenskopolitické návrhy, sklon fetišizovat vlastní odmítavý pohled na dosavadní hodnoty, prosazování rozporuplně chápáné „pravdivosti“ nebo „alergické“ odmítání jakýchkoliv obrazů jiného (Soukup 2006: 626–627). Někdy se implicitně předpokládá, že doplněním chybějících informací lze vytvořit pozitivní vztah k druhému (ibid.: 627). O tom, jaký přístup by měl být zvolen, by mělo rozhodnout dílo samo: „O tom, zda je pro interpretaci literatury adekvátní přístup sociálněpsychologický (dekonstrukce stereotypů), nebo naopak tradičnější literárněvědný (například rozbor topoi v rámci historické poetiky), tedy v posledku rozhoduje zkoumané dílo samo. Čím více se prezentuje jako obraz reality (a vyznačuje se přitom schematicností, mnohdy spjatou se snahou o manipulativní vnětýový dopad), tím spíše se na

úkor historické poetiky mohou hlásit o slovo analyticko-kritické modely, převzaté například z gender studies či z teorie postkolonialismu“ (ibid.: 628).

František Sokol Tůma je autorem, který se svou tvorbou snažil přímo ovlivňovat názorové postoje čtenářů, nejde mu pouze o psaní románů s estetickou funkcí, ale snaží se své čtenáře přesvědčit, chce je aktivizovat. V tomto ohledu není možné pracovat jen s „literárními obrazy“ jednotlivých národností, ale je třeba hledat jejich zdroje i v kontextu Tůmovy tvorby a přihlédnout ke specifickému prostředí jeho působení, poněvadž motivy čerpal z něj. Ke komplexnímu obrazu Tůmova zobrazování „jiných“ může dle mého názoru přispět i jeho publicistika.

Motivy „cizích“ postav zároveň zauímají významné místo ve struktuře Tůmových děl. Tůmovo Slezsko je specifickým místem, je to pomezí místo, na němž se různé národnosti střetávají a na němž soupeří. Stereotypizaci jako prostředek ztvárnění Tůmova fikčního světa tím pádem vyvolává i samo místo. Charakter postav je tak do značné míry odvozován z jejich etnické – a tím i sociální příslušnosti.

7. Prostor jako hranice v Tůmových románech *V záři milionů* a *Na kresách*

Prostor Tůmova románu *V záři milionů* je specifický. Tvoří ho především vícenárodnostní stále se rozrůstající Moravská Ostrava, v níž dochází k překotné industrializaci. Stejně tak Tůmův nejznámější román *Na kresách* situovaný do fiktivní vesničky Záhlubek na Těšínsku mezní situovanost románu tematizuje již ve svém názvu (slovo *kresy* znamená v nářečí hranice). Do popředí románu se tak dostává hlavně národnostní konflikt. Také jiná Tůmova díla se odehrávají v národnostně smíšeném prostředí – například další díly trilogie *Černé království* (*Na šachtě* a *Pan závodní*). V následující kapitole proto budu věnovat pozornost tomu, jak je na pomezí prostředí v literatuře možno nahlížet, jaký vztah k obrazu „druhého“ („jiného“) může navozovat a jak s ním budu v rámci Tůmova díla pracovat.

Vztahu toposu hranice a jinakosti se věnovala například Lenka Řezníková ve studii *Prominentní okraj: Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století*. Jedná se o sémantickou analýzu pojmu prostor a hranice. Řezníková tvrdí, že jinakost lze pojímat různými způsoby, např. prostorovou projekcí jinakosti. Základní kategorií, která prostorovost a jinakost propojuje, je koncept hranice, pomezí. Hranice je přitom kognitivním komponentem vnímání a organizace prostoru, předpokládá existenci neidentických entit a stává se „modelovým prostorem reprezentace jinakosti: sugeruje jinakost a je de facto její funkcí“ (Řezníková 2010: 457). Téma hranice je proměnlivé, „zájem o ně však kvantitativně kolísá a kvalitativně se mění v závislosti na konkrétních modifikacích statusu a relevance hranice jako sociální instituce“ (ibid.).

Prostor a hranici Řezníková chápe jako mentální kategorii, která získává význam v závislosti na tom, jaké myšlenkové představy ji konstituují a s jakými významovými pojmy jsou propojené. Prostor charakterizuje jako sociální konstrukt a podobným způsobem vnímá i jinakost. Řezníková uvádí, že je třeba se tázat na status jinakosti jako takové, rozdílnost chápat jako kulturně podmíněnou. V celé stati se věnuje proměnám chápání hranice od druhé poloviny 19. století do konce 20. století, které ilustruje na české literatuře. Vzhledem k časovému vymezení dějiště Tůmovy tvorby na začátek 20. století budu věnovat pozornost především přelomu století.¹⁶

¹⁶ Ačkoliv román *Na kresách* vyšel až v roce 1922 a byl mezi čtenáři oblíbený během první republiky, rozložením světa, dějem a konstrukcí konfliktu se odkazuje k přelomu století.

Podle Řezníkové zájem o topos hranice přišel poprvé s nacionalizací společnosti, což se v důsledku projevilo i nacionalizací prostoru, který se otiskl i do literatury. Nacionalismus vedl ke vzájemnému vymezování se Čechů a Němců, ale kromě jazyka nebyla k dispozici jiná diferenční kritéria ani diferenční znaky. Tím se do popředí dostává prostorové vymezení, umocněné konceptem jednoty národa a teritoria. V centru zájmu ale na místo zemských hranic byla hranice jazyková: „Zemská hranice ležela v německy osídlených oblastech, nebyla tedy prostorem, kde se české a německé bezprostředně potkávalo“ (ibid.: 458).

Národnostní hranice byla vnímána jako silně emotivně nabitá a zájmově relevantní prostor, mobilizující národní identitu a regulující vztah k etnický koncipovanému prostoru (ibid.). Nacionalizace společnosti a zájem o kartografii od 80. let 19. století v české i německé společnosti násobily vzájemně své prostorové účinky a vedly k tendenci k uzavírání etnických prostorů. Přelom 19. a 20. století je tedy dobou, kdy byla etnická hranice konotována jako prostor konfrontace, kde je třeba mobilizovat v národním zájmu (ibid.: 460). Proměna přišla s první světovou válkou a především za první republiky – vzniká dichotomie státních a národních hranic a hraniční prostor ztrácí příznak národní mobilizace (ibid.).

Tůmovo Slezsko coby pohraniční prostor zcela zapadá do konfrontačního pojetí prostoru v literatuře na přelomu 19. a 20. století. Tůmovo Ostravsko a Těšínsko zde vystupuje jako místo, o něž je třeba bojovat s těmi „jinými“, „druhými“, jimiž jsou především Němci a jim „posluhující Židé“ a germanizující Poláci. Zatímco v románu *V záři milionů* není hraniční prostředí evokováno příliš explicitně, naopak román *Na kresách* s pojmem hranice operuje výrazně, a to již nářečním názvem – tedy „na hranicích“.

Motivy národních bojů a konfrontací přicházejí v ději Tůmových próz až později – v době industrializace Slezska (Ostravska), viz předmluva *V záři milionů*: „Žilo se česky, cítilo se česky, vlastně moravsky, ale mluvilo se česky“ (Sokol Tůma 1928a: 14). Tato představa původní „českosti“ regionu je v protikladu k (Tůmově) současné době, která se vyznačuje „poněmčením“. Tímto českým charakterem původního Slezska Tůma formuluje historické právo Čechů na území, Češi/Moravané zde mají jakési právo prvorozenství.

Tůmovo pojmání „jiných“ jistě souvisí i s pomezním prostorem vícenárodnostního Slezska. V literatuře dotýkající se mezního prostoru, především v konfrontačních obrazech Čechů a Němců, se můžeme setkat s pojmem hraničářská literatura. Zvláště František Sokol Tůma se v odborné literatuře objevuje jako jeden z hlavních představitelů žánru v českém prostředí.

Vzájemné konstrukci obrazu Čechů a Němců v pohraniční literatuře se věnuje Jan Budňák (2008). Budňák se orientuje především na konfrontaci Čechů a Němců z pohraničí, tedy „českých“ Němců. Budňák zastává názor, že „fundamentalizace heterostereotypu (obraz druhého“) závisí na míře chápání sebe sama („kolektivní identita“) jako člena kolektivu definovaného nacionalitou. Právě vzájemný obraz Čechů a českých Němců by se tedy měl dosti znatelně vyvíjet“ (Budňák 2008: 87).

Budňák se věnuje dvěma románům německých autorů z Čech a dvěma z česko-německého pohraničí a konfrontuje romány starší s mladšími. Do starší generace autorů vybral Fritze Mauthnera (1849–1923) a jeho román *Poslední Němec z Blatné* (*Der letzte Deutsche von Blatna* 1887) a Karla Václava Rase (1859–1926) s románem *O ztraceném ševci* (1920). Oba autoři pochází z německého Podkrkonoší a tematizují nebezpečí ztráty vlastní národnosti. Mladší generaci reprezentují Gottfried Rothacker (1901–1940), autor románu *Vesnice na hranici* (*Das Dorf an der Grenze*, 1936) a severomoravský autor Josef Koudelák (1906–1960) s *Hraničáři* (1934).

Oba starší autoři podle Budňáka nacionálně specifické kategorie chápou méně striktně. Naopak mladší generace autorů podává jasně nacionální vyznění, což implikuje již mezní umístění děje – hranice. Obě generace mají nicméně srovnatelný pragmatický záměr: „zobrazit národní boj s vítězným koncem pro ‚svou‘ skupinu a vysvětlit oprávněnost, ba nutnost takového výsledku“ (Budňák 2008: 88). Starší generace autorů vykazuje na obou stranách pojmání nacionality individuálně, jsou ukotveny v tradičních romantických, herderovských stereotypech.

Pozdější konfrontační romány, jimž se Budňák věnuje, „konstruuji situaci jako stvořenou pro černobílý boj“. V Rothackerově románu české postavy postrádají jména i jiné individualizační rysy, vystupují jako „anonymní skupinová hrozba nebo jako všudypřítomná chapadla *jediného* cizího tvora“ (ibid.: 91), Rothacker vykresluje: „zcela odosobněné distance jedné národnostní skupiny od druhé“ (ibid.). Koudelák představuje německé sedláky jmény, nicméně i oni postrádají individualitu a samostatné jednání. Oba romány vyostřují heterostereotyp s apelativním záměrem do vlastních řad. Protagonista románu Rothackera apeluje na skupinové jednání Němců, Češi v jeho očích naopak vyhrávají soudržností, která je chápána jako „stádní chování“, neindividuálnost a zbabělost (ibid.). Obdobný postup předvádí s opačnými hodnotovými znaménky i Koudelák.

Budňák shrnuje: „Nacionalita se tedy v mladších románech z česko-německého pomezí stává téměř absolutním kritériem, které určuje nejen to, jak bude ta která postava

hodnocena, nýbrž i jaké bude mít konkrétní charakterové vlastnosti, do jaké míry bude individualizována nebo v jakých situacích bude vystupovat. „Přestup“ postav z jedné národní skupiny do druhé buďto vůbec neexistuje, nebo je spojen s jejich úplnou diskreditací“ (ibid.: 91). Naopak starší autoři vycházejí z psychologie postav, důležité jsou i jiné vlastnosti osobnosti než její národnost.

Obdobné postupy, které Budňák mapuje u vybraných mladších spisovatelů, nalézáme i u Tůmy. Jak uvidíme dále, charakterové vlastnosti postav románu *V záři milionů* bývají do značné míry předurčeny tím, ke které národnosti daná postava patří. Román *Na kresách* zase přináší obraz českých odrodilců, jejichž působení můžeme charakterizovat jako „nepovedený přestup“. Postavy odrodilců nejsou pravými Čechy, ale ani pravými Němci, vyznačují se „zmrzačenými“ jmény i charakterem a neschopností autentického jednání, například umělecké tvorby (viz níže). Přestup tedy není možný. V románu *V záři milionů* se o přestup pokouší jediná postava – Debora, Chaimova dcera, pokus nicméně skončí tragicky (dobově v ní vítězí „rasa“). Když je pak donucena ke sňatku s polským šlechticem, zešílí a porodí dokonce znetvořené dítě. Ačkoliv se vypravěč vyhraňuje proti černobílosti, situace románu černobílá je, přičemž schematické vyznění se spojuje s použitím vypravěče, který „se nebojí říci pravdu“. Vina je jednostranně přisuzována „nepřátelské straně.“

Výrazný prostor hraničářské tematice v literatuře je věnován v monografii historiků *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948*, zde je k hraničářské literatuře jmenovitě zařazován i František Sokol Tůma. Hraničářský román je v pojetí autorů chápán jako politizovaná odnož selského románu. Označení hraničářský román pochází z německého „Grenzlandroman“, které může označovat „román z pohraničí, případně pomezí“, „román hraničářský“, přičemž pomezí je chápáno jako pomezí jazykové, nejprve německo-české, později např. německo-polské, německo-francouzské, německo-italské, německo-slovinské či německo-rumunské (Kubů – Šouša – Zářický 2014: 9). Pro celou monografii je příznačné, že s beletrií pracuje jako s historickým pramenem, což ovšem s sebou v mnoha případech přináší i příliš podrobné popisy děje.

Hraničářský román vymezují autoři přítomností výrazné postavy hraničáře, jakéhosi bojovníka za práva vlastního národa na nacionálně smíšeném území, na jazykové hranici (ibid.: 24). Zařazení tohoto typu pod román selský v dané publikaci souvisí s nejčastější situovaností těchto děl na vesnici, protagonisty jsou především rolníci.

Autoři také uvádějí, že pojem Grenzlandroman byl sice vytvořen v německém jazykovém prostředí, ale začal se užívat i v českém prostředí a v jiných nacionálně

konfliktních oblastech při hranicích Německa, kategorie určující Grenzlandroman se mohou ale objevit i v jiných národních literaturách (ibid.: 27). V českém prostředí dle autorů monografie můžeme konfrontační literaturu sledovat od 80. let 19. století, na počátek autoři staví spisovatele Aloise Jiráska, Svatopluka Čecha a Karolínu Světlou, za vrchol české hraničářské tvorby považují „epopej Františka Sokola-Tůmy“ *Na kresách*. V českém prostředí mají romány tohoto druhu „charakter svépomocné národní ‚sebeobraný‘ a emancipace“ (ibid.: 28), příznačný je také výrazně mobilizační cíl.

Pro české prostředí ale i sami autoři pojem „hraničářská literatura“ problematizují. Literatura se zde do samostatného žánru hraničářského románu nekonstituovala – ani sami spisovatelé se k tomuto žánru nehlásili (což ovšem nutně nemusí znamenat, že daný žánr neexistuje). Autoři monografie nepovažují za příliš vhodné pojem Grenzlandroman používat pro analoie, které se nacházejí mezi českou a německou literaturou tohoto rázu. Většina českých děl pracujících s hraničářskou tematikou si podle autorů monografie také často klade širší cíle než jen úzce nacionálně konfrontační, např. kulturní. Mívají zpravidla dobrou literární úroveň a autory jsou „beletristé z první řady“: „Neřadí se tak do literatury téměř brakové, časově pomíjivé, ale patří do literatury vyšší – dílem vnímané jako kulturní dědictví národa“ (ibid.). Z toho je patrné, že pod pojem hraničářská literatura autoři zařazují nestejnorodé spektrum tvůrců různé kvality.

V dané monografii je publikován i článek Veroniky Srbové *Román Františka Sokola-Tůmy Na kresách. Vesnice Těšínského Slezska ve víru česko-německo-polských nacionálních konfrontací*, který vychází z autorčiny bakalářské práce. Srbová, obdobně jako je tomu v celé monografii, vychází především z Tůmovy biografie a podrobného vyličení děje Tůmova románu. Tůmův román *Na kresách* charakterizuje víceméně jako „hraničářský román“, kterému přisuzuje kromě estetické funkce především funkci agitační a mobilizační. Srbová věnuje prostor i autostereotypům a heterostereotypům, které se v Tůmově románu objevují a které Tůma sám vytváří. Všimá si jednak obrazu učitele Divokého, který vystupuje především ze začátku románu jako „druhý“, jednak je vytvářen i obraz Slezanů – malých, poddajných lidí (Srbová 2014: 360). „Druhými“ jsou ale především Němci s Židy a Poláky. Zaznamenává, že v románu nevystupují pozitivní postavy Němců a že německé postavy postrádají jména a individuální vlastnosti, obdobně jako tomu je v Budňákově výkladu Rothackerova románu. K obrazu Němců je přidružen obraz Židů, kteří jsou vykresleni obdobně nejasně jako Němci, jsou k Němcům přidruženi jako přísluhovači a jde jim pouze o zisk: „Židé jsou pro Sokola Tůmu vlastně Němci, ale o to horší, že jim nejde o žádné ideály,

ale pouze o zisk“ (ibid.: 361). Srbová ale nijak nekomentuje, že Tůma využívá běžné protizidovské stereotypy (např. Žid-hostinský, Žid-lichvář), které pouze modifikuje pro své zobrazení těšínské vesnice. Poláci jsou u Sokola Tůmy zobrazeni obdobným způsobem jako „předvoj germanizace“ a nemají žádnou plnohodnotnou postavu. „Zkrátka nepřátelé jsou v díle Sokola-Tůmy popsáni jen velmi povrchně a nenápaditě, jsou nezřetelní“ (ibid.: 362). Stejně tak si Srbová všímá i různých „typů“ Čechů, které Tůma vykresluje – aktivních vlastenců, smíšených či nerozhodných typů a negativních renegátů.

Domnívám se, že Tůmův román *Na kresách* se v podání Srbové poněkud redukuje na splnění žánru hraničářské literatury a studie končí spíše u popisnosti. Ačkoliv se mobilizační a agitační vyznění románu *Na kresách* rozhodně nedá popřít, uniká v tomto popisu i specifická Tůmova zobrazení Slezska a návaznost na určitý typ „hraničářství“ konstruovaný právě literaturou: „Není sama národnostní ‚hranice‘ spíše neustále aktualizovanou reprezentací? Hranice musí být zanesena do map, vytyčena v krajině, zpřítomněna v diskurzu – hranice si lidé v různých dobách mezi sebou projektovali, stavěli či bořili. Analyzovaná díla v této knize [*Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948*] dokládají, že se na těchto nacionálněidentifikačních procesech podstatně podílela i literatura“ (Holeček 2015). Tůmova vesnice ve Slezsku je například zcela jistě ovlivněná literárním obrazem Slezska Petra Bezruče. K Bezručovi se Tůma sám vztahuje podtitulem k románu: „původní román z kraje Petra Bezruče“ a také odkazy na jeho poezii. Na Bezručovy básně odkazují i samy postavy (viz níže). Dalším využívaným motivem je Chodsko. Učitel Divoký pochází sice ze statku, příznačné ovšem je, že je z prostředí Chodska. Není tedy jen „sedlákem-hraničářem“, ale Tůma původem Divokého zcela jistě vnáší do románu i konotace mytického boje Chodů proti německé vrchnosti (viz níže).¹⁷

Přestože se Sokol Tůma k tvorbě Aloise Jiráska a především Svatopluka Čecha – v pojetí editorů sborníku k představitelům hraničářské literatury – hlásil, svojí tvorbou se od těchto autorů odlišuje právě jednak kvalitou, jednak svojí dobovou omezeností. Prostor jazykového pomezí je pro konstrukci Tůmova Slezska zásadní, nicméně vzhledem k nejednoznačnosti vymezení a přílišnému zevšeobecnění pojem „hraničářská literatura“

¹⁷ Jistou nápodobou jsou i další jména již v uvedeném čtenářském výzkumu. V prvním případě (rok 1926) je na prvním místě Alois Jirásek, v druhém (1930) je Jiráskovo jméno hned za Tůmovým. Jiráskovi *Psolavci* patřili mezi čtenáři k jeho nejoblíbenějším knihám, román měl širokou společenskou působnost a působil na historické vědomí národa. „Tradicí“ Chodska a boj Chodů za svá privilegia popularizovala právě beletristická tvorba jako boj českých sedláků proti německé vrchnosti, docházelo i k jisté mytizaci Chodů (Hrbata 1999). Původem Divokého vnáší Tůma do románu tehdy velmi oblíbené téma, což dle mého názoru odráží i umístění dalších „chodských“ autorů na předních příčkách ankety (Jan Vrba, Jindřich Šimon Baar).

v práci nevyužívám, ačkoliv tím nemíním rozporovat, že Tůma prostředky spojované s tímto žánrem využívá (například typizace, schematizace, mobilizační zaměření, obraz druhého atd.). Domnívám se také, že pojem „hraničářská literatura“ konotuje komparativní hledisko s literaturou německou.

Tůmovu schematizaci a použití motivů „hraničářství“ se pokusím dát do souvislosti s nacionalizací prostoru, přičemž především u románu *Na kresách* se budu věnovat identifikaci prostoru Slezska s českým etnikem, představě původně národnostně homogenního, později však „popolštěného“ / „poněmčeného“ prostoru.

Zcela zásadní není totiž pouze „obraz“ pohraničí, ale již jeho vymezení, vytyčení, na němž se Tůma podílí. V tomto smyslu můžeme chápat tvrzení Řezníkové, že hraniční prostor a jinakost se vymezují. Vytyčením prostoru přináležejícího určitému etniku vymezujeme zároveň ty, kteří k tomuto prostoru nepatří. Metafora hranice totiž sugeruje binární opozici (Řezníková 2011: 97), do popředí se proto dostává národnostní konfrontace.

Pomezí se tak stává i symbolickým pojmem, který charakterizuje jednotlivé postavy vzhledem k jejich připisované příslušnosti k prostoru. Tůmův vypravěč (případně příkladné postavy jako Divoký) nejen pasivně popisují, ale (český) prostor vymezují a vytvářejí.¹⁸ Postavy jsou u Tůmy diferencované z hlediska prostoru nejen etnicky, ale také na ty, jež přichází odjinud a na ty, jež jsou místními. V románu *V záři milionů* je například patrný rozdíl mezi slezskými Čechy a synem továrníka Dubským z Prahy. I Dubský, sice popisován jako dobrý „Čech“, je v prostředí Ostravy tak trochu cizincem, obdobně jako je na začátku románu *Na kresách* učitel Divoký. Zároveň je to tento „cizinec“, kdo přináší Slezanům národní ideu.

V tomto smyslu hrají důležitou úlohu i Židé, a to (výrazně) právě v románu *V záři milionů*. Ti přicházejí v době industrializace, a tedy v době proměny tradiční společnosti. Zásadní i z hlediska prostoru ale je, že Židé jsou v Tůmově pojetí vymezení jako národnostně indiferentní, stejně jako polští dělníci. Židé nemají národ, neznají pojem vlasti – nemají tedy „vlastní“ prostor, spojení jsou ve vypravěčově pojetí na základě „rasy“ (ethnicity) a náboženství, německví podporují naoko, protože je to pro ně výhodné. Často se s nimi spojuje stereotyp „cizince“. Chaim začíná jako chudý haličský obchodník, působí pak v Krakově a teprve poté přichází do Moravské Ostravy. Nemá k ní žádný osobní vztah, je to pro něho jenom místo, kde může snadno zbohatnout. Jakmile je pro něj v Ostravě nemožné zůstat, protože jeho bývalý spolupracovník a přítel Sali přivede ženu, kterou Chaim kdysi

¹⁸ Například Divokého cesta do Záhlubku (viz níže).

svedl a opustil, mizí zpět do Haliče a na Slovensko, kde maďarizuje Slováky. Z tohoto hlediska Chaim (a Židé v Tůmově románu) nerespektuje rozdělení prostoru, jak jej autor vykresluje, stává se tedy větším nepřítelem než Němci, kteří v Tůmově představě alespoň k nějakému prostoru patří.

8. Román *V záři milionů*

Román *V záři milionů* Tůma psal v rámci svého literárního zájmu o Ostravsko, byl součástí rozsáhlé trilogie *Černé království*. Trilogie sestávala ještě z dílů *Na šachtě* (3 díly, 1904), *Pan závodní* (3 díly, 1909) a měla být studií poměrů v Ostravě. Výrazně se orientovala na sociální podmínky chudých lidí, zvláště dělníků.

Román *V záři milionů* vycházel původně v časopisu Ostravský obzor, později Ostravan, pod názvem *E'Geshäftsman* (případně *E'Gešeftsmann*) v roce 1901. Kolem roku 1913 Tůma příběh přepracovával, oproti časopisecké verzi přibyly pasáže o životě Žida Chaima Bauchbrennera v Haliči a Krakově, zatímco časopisecká verze začíná až příjezdem Chaima na nádraží v Ostravě. Kromě jednotlivých nepřesností ve jménech apod. ale zůstává Tůmovo zobrazení prakticky stejné (Borovička – Strobach rkp.: 8).¹⁹ Z roku 1913 je také Tůmova předmluva k románu, knižního vydání se román dočkal až roku 1922, z trilogie *Černé království* vyšel román jako poslední a nejrozsáhlejší. Skládá se celkem z pěti dílů (knižní vydání tři svazky): *Na vlnách života*, *Vítězství vůle*, *Zlato na ulici*, *Na cestě k milionu*, *Od země ke hvězdám*.

Děj tvoří složitý příběh plný vedlejších zápletek a peripetií. Základní osou je ale život postupně bohatnoucího Žida Chaima Bauchbrennera, který odchází z velmi nuzných podmínek venkovské Haliče do Krakova a nakonec do Ostravy. Bohatne prodejem různého zboží, lichvou, je majitelem kořalny, nakonec se stává majitelem rozsáhlých pozemků a poslancem. Časově román zabírá období od 70. do 90. let 19. století, tedy dobu překotného průmyslového růstu kraje, jež je v předmluvě charakterizována jako „nejdůležitější epocha Ostravy“ (Sokol Tůma 1928a: 7), kdy docházelo k „největším ztrátám našich [Čechů] v tomto kraji“ (ibid.). Dle slov Tůmy se román snaží ukázat na „vzrůst židovstva na Ostravsku od malých počátků až do dnešní obrodilé moci a důležitosti“ (ibid.).

8.1 Předmluva *O dějišti našeho románu*

Předmluva k románu se nachází v prvním dílu románu *V záři milionů* *Na vlnách života*. Je datovaná do roku 1913, právě z tohoto údaje můžeme usuzovat, že Tůma kolem daného roku na románu více pracoval. Text vyšel také samostatně jako *Situační přehled dějiště románu ze*

¹⁹ Studie zatím nebyla otištěna, cituji ji tedy jako rukopis.

života ostravských židů V záři milionů roku 1922. Znění předmluvy předně odhaluje Tůmovu strategii zobrazování ostravského prostředí a je také jakýmsi Tůmovým „návodem“, jak danou knihu číst.

Tůma především apeluje na čtenáře, aby zaujal postoj, snaží se jej poučit a vzdělat: „I já upozorňuji čtenáře. Tato kniha není románem v pravém slova smyslu. Je to obraz našeho života v nedávné minulosti, v němž chci – nemoha z jistých důvodů všecko říci – aspoň povzbuditi ku přemýšlení pokud čas“ (ibid.). Tato intence je patrná v celé pentalogii *V záři milionů*, vypravěč čtenáře vede, opakovaně se k němu obrací a promlouvá k němu. Román se má stát „evangeliem lidu našemu“, z něhož má čerpat „poznání svých chyb“ (ibid.: 17).

Uvedená pasáž nás zároveň přivádí k dalšímu autorovu postupu. Román v jeho podání není a nemá být pouze uměleckým dílem, ale má mít záměr, funkci mimo daný text, je řečeno dobovou terminologií studií. Předně představuje „obraz života v nedávné minulosti“. K chápání textu jako studie autor čtenáře nevede jen vlastními slovy, ale i podrobným poznámkovým aparátem, v němž přibližuje události, vysvětluje různé výrazy, popisuje místa (srovnává, jak vypadala tehdy a jak nyní) a především cituje různorodou literaturu – od Talmudu²⁰ a bible po beletrii. Uvádí například Jaroslava Vrchlického a jeho *Bar Kochbu*, případně odkazuje např. na svůj román *Pan závodní*, Tůma tedy nerozlišuje mezi různými druhy textů a nebere v potaz specifčnost literárního zobrazení. Důraz na literaturu coby studii poměrů a prostředí bychom mohli dát do souvislosti s tvrzením Martina Tomáška, který v Tůmově tvorbě spatřuje vliv naturalismu a Zolovy tvorby (Tomášek 1997).

S pojetím románu jako studie souvisí i Tůmův důraz na empirickou realitu, objektivnost a vlastní zkušenost. Zkušenost tu slouží jako doklad pravdivosti. „Na židovstvo a jeho postup hledím okem nestranného, klidného a objektivního pozorovatele, jenž studuje a pátrá po příčinách našeho národohospodářského i politického úpadku a neleká se pravdu říci“ (Sokol Tůma 1928a: 17). O pravdivosti představeného/zobrazeného děje autor čtenáře přesvědčuje i četnými odkazy „Skutečná událost“ v poznámkách pod čarou, neustále tím narušuje statut fikčnosti čteného textu.

Zároveň se také nabízí otázka, jaký je vztah mezi čtenářem a autorem, který Tůma konstruuje. Pentalogie se zdá být určena především dělníkům, „lidovému“ čtenáři, který má hledat v textu poučení. Jak jsme ovšem viděli v pasáži věnované čtenářům, Tůmova tvorba

²⁰Co se týče Talmudu, Tůma pracuje s jakýmsi vydáním z listu „Věstník“ katolických spolků, které mělo být v roce 1900 konfiskováno „státním nadvládnictvím novojičinským“, jak uvádí v poznámce na straně 39 prvního dílu z vydání 1928.

byla patrně oblíbena bez ohledu na společenské postavení.²¹ Zároveň v jedné z pasáží předmluvy Tůma obviňuje inteligenci, která věnovala nedostatečnou pozornost lidu, a přímo se k ní obrací. Možná jde pouze o řečnické obraty, nicméně se zdá, že předmluva cílí spíše na čtenáře vzdělanějšího, a ne přímo na proklamovaného recipienta románu. Vzhledem k pozdějšímu samostatnému vydání předmluvy v podobě brožury se domnívám, že předmluva má také jistou funkci obhajoby, Tůma se v textu ohrazuje proti obvinění z antisemitismu.

Role spisovatele je v Tůmově pojetí být učitelem a zároveň buditelem. Spisovatel je právě osoba reprezentující inteligenci, po níž Tůma v předmluvě tolik volá. Role spisovatele-buditele se objevuje i v Tůmově pozdějším románu *Na kresách*, v němž jsou opakovaně jmenovány „velké osobnosti“ Ostravska, mezi nimiž Tůma nezapomene uvádět i sám sebe. Tůma se navíc netají ani svojí touhou stát se ostravským „buditelem“. Je nutno nicméně podotknout, že pocit nedostatku vrstvy intelligence na Ostravsku měl reálný základ.

V předmluvě Tůma, v souladu s důrazem na zkušenost a objektivnost, představuje situaci, která ho měla dovést k psaní románu. Jsou jí údajně manipulované obecní volby roku 1896²² a nesvornost Čechů po neočekávaném výsledku. Ačkoliv mají Češi početnou převahu, Němci přemluví ke spolupráci Židy, kteří hlasují jako Němci, a díky nim jsou Češi poraženi. „Malí Židé“, různí obchodníci, kteří teprve do Ostravy přicházejí a chtějí se uchytit, pomáhají na příkaz vídeňských Židů – majitelů uhelných závodů – Němcům zvítězit ve volbách. Situace je charakterizována jako „zápas českého práva s německým bezprávím“ (ibid.: 9), které by nezvítězilo, „kdyby právě tito malí židé nepřiskočili na pomoc a svým vpadnutím nám [Čechům] do zad, ve prospěch Němců rozhodli“ (ibid.)

Češi jako kolektiv jsou zdrceni a právě v tomto momentě se rozhodnou založit spolek a tím bojkotovat s Židy hospodářsky. Nicméně neshody, nešikovnost a nesvornost mezi Čechy způsobí rozpad spolku. „Tak vznikla myšlenka k této knize, která měla býti pouze studií poměru onoho židovského ‚proč‘ k našemu snažení národnímu, ale později, přijavši do svého rámce širší obzor, totiž vznik onoho ‚proč‘, i následky jeho, vyrostla na knihu [...]“ (ibid.: 10).

Tůma v předmluvě odhaluje téměř jakýsi německý „program“ na potlačení Čechů. Konfrontuje dobu před zhruba rokem 1860 a dobu poté. Ostrava byla česká, ovšem s německým vlivem: „Žilo se česky, cítilo se česky, vlastně moravsky, ale mluvilo se

²¹ Statistika je ovšem až z 20. a počátku 30. let 20. stol. Je tedy otázka, jaký druh čtenářů četl román *V září milionů* v době časopiseckého vydání.

²² Jak uvidíme později, motiv manipulovaných voleb se v Tůmově tvorbě opakovaně vrací.

německy“ (ibid.: 14). Podle Tůmy zde národnostní konflikty nepůsobily, Němci a Moravané měli žít svorně. Zvratem bylo založení závodů, národnostní konflikt vypravěč spojuje s rozvojem industrializace a vzrůstem počtu obyvatel. S rozvojem průmyslu měla růst i obava Němců z Čechů, Němci proto posilovali německví – „indiferentními živly“ nebo „německými živly.“ Indiferentními živly má Tůma na mysli polské/haličské dělnictvo. Zřízení měl být i „židovský kolonizační odbor“ (ibid.: 15). Židům se měly dostávat různé výhody, například možnost zřizovat hospody a kořalny, a tím podlomili české dělnictvo.

Na závěr můžeme definovat vztah mezi předmluvou a textem románu, předmluva funguje jako nastínění „obecného problému“ Ostravska, nabízí jakýsi pohled z „výšky“. Děj románu pak představuje modelovou situaci, „obecný problém“, který chce Tůma vykreslit, dostane konkrétní ustrojení, jde o pohled zblízka. Nicméně celý román se odehrává jako jakási modelová situace (viz níže).

8.2 Motivy cizosti v románu *V záři milionů*

Tématem práce je především zobrazování „jiných“, „cizinců“ v Tůmově tvorbě. Román *V záři milionů* evokuje bezprostřední útisk především českého dělnictva v industrializované Ostravě. Ostrava se v Tůmově tvorbě mění v nehostinné, přímo nepřátelské místo, kde jsou dělníci obklopeni řadou nepřátel. Toto nepřátelství je ale koncipováno jako střet národností, v němž jsou Češi neschopni se spojit a svou nekonfliktní, neprůbojnou povahou se nechávají utiskovat.

Prvotní ohrožení plyne především z germanizace. Němci jsou ti, kteří utiskují slezské Čechy a tlačí na jejich germanizaci. Zdánlivě paradoxně se ale v románu prakticky neobjevují. Na germanizaci se v románu podílejí především Židé, druhotně pak Poláci, nevzdělaní polští dělníci. Proti Chaimovi, respektive s Chaimem, nestojí žádná výrazná postava Němce, Němci vystupují jen jako epizodní postavy. V následující pasáži se proto budu věnovat především zobrazení Židů a Haličanů v románu.

Román je totiž zaměřen především výrazně protižidovsky, Tůma pracuje s řadou tradičně negativních stereotypů Židů. Ačkoliv jsou Židé v románu vykresleni jako pomocníci germanizace, jejich záměr je jiný. Nejsou totiž zobrazeni pouze jako ti, co Němcům pomáhají, ale jako ti, co sledují své vlastní cíle – zbohatnutí za každou cenu, jejich jednání podléhá výrazné pragmatičnosti bez známky citu. Negativní postoje se výrazně stýkají s hospodářsky orientovaným nacionalismem.

Podobně negativně jsou v románu zobrazeni i Haličané, kteří jsou s germanizací spojeni druhotně. Během druhé poloviny 19. století počet obyvatel Ostravska a okolí enormně stoupl. Zapříčinily to především migrační vlny pracovníků z Haliče (viz níže). V pasážích se pokusím mimo jiné ukázat, že Tůmův protižidovský postoj se spojoval alespoň částečně s postojem protiimigračním obecně.

8.2.1 Zobrazení Židů v románu *V záři milionů*

Před analýzou zobrazení Židů v románu *V záři milionů* je třeba nejdříve upozornit, jaká byla situace židovských rodin v Ostravě v druhé polovině 19. a počátku 20. století. V dané době totiž došlo k výrazným změnám na Ostravsku, které zapříčinily výrazný nárůst obyvatelstva (nejen židovského), což se do způsobu zobrazování Židů v Tůmově románu specifickým způsobem otisklo.

8.2.1.1 Židé v Ostravě

Židé nesměli až do poloviny 19. století ve městě prakticky žít, v Moravské Ostravě nikdy nebylo židovské ghetto. Před rokem 1848 se v okolí Ostravy nacházelo sotva několik židovských jedinců. Historik Milan Myška situaci vysvětluje dvěma důvody: Moravská Ostrava byla jednak poddanským městem církevní vrchnosti, a proto je z důvodu konfesijního města nechtělo přijímat, jednak měli obyvatelé vůči Židům silnou averzi z konkurenčních důvodů (Myška 1995: 281).

Po roce 1849 měli Židé možnost se stěhovat a nabývat nemovitý majetek. V roce 1855 tvořili Židé v Moravské Ostravě asi jedno procento. To se ale prudce změnilo s postupem industrializace. Jak upozorňuje Myška, industrializace a migrace mají kauzální vztah (ibid.: 282). Židovská komunita Moravské Ostravy se formovala na základě migrace, její charakter byl hospodářský. Židovská migrace na Ostravsku měla dvě fáze. První probíhala od druhé poloviny 60. let 19. století. V této fázi přicházeli především Židé z moravských měst, Slezska a Horních Uher, orientovali se hlavně na oblast služeb, věnovali se různému drobnému a střednímu podnikání, jejich populace se zvýšila na zhruba 7 %.

Druhá fáze v době od poloviny 60. let 19. století do 90. let a přelomu století zapadala do vlny haličských migrací. Značnou část haličské migrace tvořili haličští Židé, kteří byli převážně ortodoxní a pocházeli z venkovských měst a vesnic. Byli spíše chudí, živili se především drobným podnikáním, jako byly podomní obchod, pohostinství, výčepnictví, vetešnictví apod., někteří však již v první generaci postoupili do řad středních a vyšších

podnikatelů – stali se z nich hoteliéři, majitelé konfekčních výroben, obchodních domů, výrobci pálenek a likérů, majitelé závodů potravinářského průmyslu (ibid.). Vnějšíkově byli haličtí Židé rozeznatelnější, nosili charakteristický oděv, komunikovali především prostřednictvím jidiš, dodržovali přísněji náboženské předpisy, ústředním pojmem jejich života byla rodina (Nesládková 2003).

V rozvoji Ostravy a v drobném a středním podnikání Židé sehráli důležitou úlohu: „Intenzita jejich podnikatelských aktivit mnohonásobně překračovala podnikatelské aktivity nežidovské populace a vykazovala vyšší míru adaptability na měnící se požadavky trhu, což se projevovalo v pružnějších inovacích ve výrobní sféře i ve sféře směny“ (Myška 1995: 282).

Nově příchozí židovští obyvatelé často udržovali zvyky ze svého původního bydliště, to se týkalo například sňatkové strategie. Sňatky se uzavíraly především mezi příslušníky vlastní komunity. Udržovaly se tedy víceméně dvě židovské komunity – komunita Židů z Moravy a komunita Židů z Haliče (Nesládková 2003). Na přelomu 19. a 20. století byla početnější, ne ovšem vlivnější, haličská skupina Židů.

Výrazným impulzem k dalšímu rozvoji migrace byla i investice velkého kapitálu do hutnictví, hornictví, strojírenství, těžké chemie, koksáren. Ve 40. letech 19. století investovala do hutnictví rodina Rothschildů a na začátku 70. let investovala do průmyslu rodina Gutmannů (a později další). Příznačné ovšem je, že investice nejsou podmíněny migrací investorů (ibid.). Podíl investic židovských podnikatelů na průmyslovém růstu ostravské aglomerace byl nesporně vysoký.

Tyto skutečnosti měly vliv nejen na ekonomiku, ale také na formování společnosti v tomto regionu a vzhledem k příklonu majority Židů k německému jazyku a německé kultuře i formování národnostní struktury (Myška 1995: 284). Před první světovou válkou se Židé stali důležitou součástí osídlení ostravského průmyslového regionu: „Pronikli do struktur městské správy, patřili ke špičkám podnikatelských vrstev v průmyslu i obchodu, setkáváme se s nimi mezi technickou i humanitní inteligencí“ (Dokoupil – Nesládková: 1995: 287). Je ovšem nutno podotknout, že větší část migrace do Ostravy byla tvořena křesťany.

8.2.1.2 Židé v díle Františka Školy Tůmy – literatura

Literatura týkající se zobrazení Židů v Tůmově tvorbě se týká především románu *V záři milionů*. Jako první se tématu věnoval Oskar Donath v publikaci *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*. Díl II (1930). Tůmovu tvorbu Donath zařazuje do kapitoly Sociální román. Donath román *V záři milionů* charakterizuje jako „rozsáhlý antisemitský román“.

Ačkoli se Tůma ohrazuje proti tomu, že by psal román z antisemitských důvodů, nelze ho podle Donatha výtky zbavit: „Chaima Bauchbrennera líčí jako židovský typ“ a „jeho povahu přisuzuje vši rase židovské“ (Donath 1930: 161).

Druhým autorem, který se zobrazováním Židů v Tůmově tvorbě zabývá, je Alexej Mikulášek v knize *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století* (2000). Dle něj se Sokol Tůma vyznačuje analytickým, racionalistickým pohledem prostým sentimentu, odporem k lidovému antisemitismu, nechtěl být učitelem lidu ani jeho duchovně-hospodářským obroditelem, nýbrž kronikářem, analytickým a realistickým, nezdůrazňoval katolický postoj, nýbrž hledisko sociální, dělnické. Román *V záři milionů* je antisemitský „důkladností a promyšleností ideové tendence, která z něj činí téměř reprezentativní typ slezské antisemitské prózy“ (Mikulášek 2000: 63). Tůma „upřednostňuje hledisko rasové [...] a sociálně kritické před náboženským, realistickou typizační kresbu před sentimentem a mytologizací, časoprostorovou konkrétnost před utopií a fikcí“ (ibid.). Román není antisemitský svým kritickým postojem, ale především tím, že Chaim Bauchbrenner je ztělesněním židovské rasy (ibid.: 63).

S Mikuláškem se dá souhlasit v tom, že je pro Tůmu důležité sociální hledisko a není pro něj důležitý katolický postoj. S tvrzením, že Tůma nechtěl být učitelem a obroditelem se ale souhlasit nedá. Tůmův vypravěč se naopak staví do role učitele, i návodná typizace a schematizace tomu napovídá, působí jako jakýsi modelový příklad. Poučné zaměření je patrné již v předmluvě, v níž uvádí, že román je především studií. Didaktičnost je pro Tůmova díla charakteristická.

Hana Šústková se ve statí *Židé v díle Františka Sokola Tůmy* (2003) dle svých slov zaměřuje na ty části, v nichž Tůma o Židech uvažuje jako o celku, o jejich typických vlastnostech atd. Židé jsou podle Šústkové v díle Sokola Tůmy zobrazeni jako všichni jiní lidé – se svými negativními i pozitivními stránkami. Mezi jejich negativní stránky má patřit národnostní indiferentnost a konjunkturalismus, Židé vystupují jako opora skomírajícího německví v Ostravě a vyznačují se nenávistí a opovržením ke všemu jinověreckému.

Pozitivními stránkami Židů jsou disciplinovanost, cílevědomost, svornost, hospodárnost, skromnost, jejich smysl pro rodinu, vzájemnou úctu partnerů a to, jakou váhu přikládají vzdělání svých dětí, nejenom chlapců, ale i dcer atd. Židy dle Šústkové Tůma nepovažoval za pozitivní činitele, ale ani za tvůrce všeho zla – snažil se dopátrat, proč jeho hrdinové jednali tím či oním způsobem. Se Šústkovou ale polemizovala recenzentka Blanka Soukupová: „Bez detailní analýzy tvorby Františka Sokola Tůmy a znalosti dobového

antisemitismu se dostala na velmi tenký led, a dokonce vzbudila dojem, že lze autorovy protižidovské stereotypy (stereotyp Žida-kořalečníka) vyložit takřka neutrálně“ (Soukupová 2003). Údajné pozitivní vlastnosti totiž v Tůmově díle vyznívají spíše jako hrozba, jako něco, co používají proti nežidům, zvláště Čechům (Slovanům). Zároveň lze jen těžce odtrhnout zobrazení Židů jako celku od charakteristiky Chaima, protože Chaim nevykazuje téměř žádné individuální vlastnosti.

Ucelenější pohled na zobrazení židovských postav přináší studie Lukáše Borovičky a Víta Strobacha *Jak na literární antisemitismus? Modelová studie: Antisemitské reprezentace u Františka Šokola-Tůmy*. Borovička a Strobach na Tůmově tvorbě demonstřují specifika českého antisemitského diskurzu na přelomu 19. a 20. století, zabývají se analýzou Tůmova modelu světa. Ve studii dávají do souvislosti rozvoj národních hnutí a antisemitský diskurz. Pomocí antisemitismu se totiž nacionalisté obraceli k často marginalizovaným společenským skupinám, jako byli venkovští obyvatelé a dělníci: „Rasismus, respektive antisemitismus se tedy stal i důležitým prostředkem boje o identitu dělnické třídy“ (Borovička – Strobach rkp: 4).

8.2.1.3 Chaim jako modelová postava

Jako důležité východisko ke zkoumání Tůmova zobrazení nejen židovských postav v románu je třeba analyzovat, jak Tůma román koncipoval. Fikční svět románu *V záři milionů* funguje jako modelová situace. Chaim není individuální postavou, je typickým představitelem skupiny – je modelovou postavou. Jeho chování, touha po zbohatnutí atd. je vysvětlována židovstvím. Tůmův vypravěč na konci pátého dílu, když Chaim dosáhne všech svých snah, jeho postavení komentuje: „Celé židovstvo našlo v něm své zosobnění“ (Šokol Tůma 1928c: 477).

Mezi jeho charakteristické vlastnosti patří stereotypní „drzost“ (ibid.: 239), „pojem cti u něho nebyl vyvinutý“ (Šokol Tůma 1928a: 58), jeho oči „chytrácky mžourají“ (ibid.: 146). Má zrzavé vlasy a vyznačuje se „rasovým instinktem obchodním“ (např. ibid.: 27). Všechny tyto charakteristiky jsou v románu chápány jako typicky „židovské“.

Také jeho životní příběh je vykreslován jako typický příběh příchodu židovského přistěhovalce do Ostravy. Chaimova přednost spočívá v tom, že má všechny „typické“ vlastnosti v nebyvalé míře a dokáže je zcela využít: „Chaim měl jednu vlastnost z přednosti svého kmene a ta byla, že dovedl rychle, ba rychleji než hráč na šachovnici využívat okolnosti poměrů, náhod nebo čehokoliv jiného kolem něho se sběhnuvšího, ve svůj

prospěch“ (ibid.: 158). Začíná jako chudý haličský Žid a obchodník. Setkání s náboženskou naukou mu dodá impuls k obchodování a poskytne mu zvláštní morálku, kterou zaštiťuje své právo a předurčení k zbohatnutí. Pokračuje do haličského města Drohobyč, kde se setká s podobně starým Židem Salim. Společně pracují pro zasilatelskou firmu, kterou okrádají o zboží, aby si zařídili vlastní obchod. Když se na podvody přijde, Sali zmizí a potrestán je pouze Chaim. Po propuštění odchází na venkov a zřizuje si obchod ve vesnici Podolina. Do vesnice dodává kořalku a jiný alkohol, prodává na dluh, tím se rozšiřuje alkoholismus a vesničané se zadlužují. Odkupuje i kradené věci. Když dojde k odhalení, přenechá dluhy jinému Židovi a odchází do Krakova, kde si otevře nový obchod. Tam ho zastihne v roce 1873 vídeňský krach a on začíná znovu. Aby získal jmění na novou živnost, padělá na směnce podpis doktora Šewického. Na podvod se opět přijde, Chaim proto utíká do Ostravy.

V Ostravě Chaim nejprve bydlí u Saliho a pracuje jako naháněč do obchodů, „chapruje“. Poté se živí jako podomní obchodník. Nakonec si zřídí kořalnu. Kořalna ale není pouze prostředkem k zbohatnutí, ale i nástrojem germanizace: „Zde se veřejně lid otravuje, ohlupuje a svádí k onomu stavu, v němž dopouští se nezákonností. Odtud, z těchto míst rozšiřuje se morová nákaza, zachvacující celý kraj; odtud prchá lidská důstojnost. A to vše děje se za určitým a promyšleným cílem: zbohatnouti a ... zgermanisovati“ (ibid.: 294). Chaimův alkohol je přitom nekvalitní a ničí zdraví lidí nejen množstvím, ale i složením: „pálil kořalku pomocí kvitu, kamence, barev, studené vody a jiných ještě zdraví prospěšných věcí“²³ (Sokol Tůma 1928b: 147). Chaim se také začne výrazně živit lichvou. V kořalně provozuje prostituci, ničí tak životy mladých dívek, čímž se zároveň poukazuje na Chaimovu zvrácenost.

Modelovost Chaima spočívá jednak v tom, že všechny jeho činnosti a vlastnosti jsou stereotypní – majitel kořalny, chlípník, lichvář (atd.), jednak v tom, že všechny ostatní židovské postavy mají v románu víceméně stejný postup – od chudých začátků v Haliči, po rychlé využití situace a zbohatnutí v Ostravě. Modelovost implikuje mimo jiné to, že všichni příchozí Židé do Ostravy mají za sebou kriminální minulost, před kterou – stejně jako Chaim – do města utíkají.

Stejnost, neindividuálnost židovských postav podtrhuje i jejich vzhled. Nejen Chaim, ale snad všichni Židé mají v románu zrzavé vlasy (zrzavá barva vlasů se u židovských postav objevuje velmi často, alespoň dříve vzbuzovala negativní konotace a běžně se jako negativní stigmatizace vyskytovala např. ve folkloru). Zmiňován je také velký nos. Zvlášť u nově

²³ Myšleno jako ironie.

příchozích haličských migrantů Tůma zdůrazňuje jakousi stádnost: „Tak vypadali a vypadají ti, kdož sem přicházejí, aby sílili německý živel. Tito všichni snad jsou na vlas podobní Chaimovi, snad všichni mají jeho minulost, snad všichni jsou zrovna tak vychytralí, ponížení, smělí, pokorní, drzí a nestydatí a bez ohledu jako on. [...] Ale jedno mají všichni společné, a to je snad navýsost jisté: Touhu, dravčí touhu zbohatnouti. Za každou cenu zbohatnouti, třeba za cenu svého já. [...] Jediný smysl: Bohatnouti“ (ibid.: 121–122).

Ačkoliv židovské postavy nejsou zcela jednotné – jak uvidíme níže – vykazují ve velké míře neindividuálnost. Vedeny jsou jediným cílem – touhou po penězích. Jejich zdánlivě kladné vlastnosti – například pracovitost a vyznávání zvyků – jsou zcela účelové a pro nežidovské postavy znamenají hrozbu.

8.2.1.4 Problematizace antisemitismu?

Jednostranně protižidovské vyznění alespoň částečně problematizují dvě situace. Jedna problematizace přichází s postavou Chaimova otce. Ten pracuje v naftových dolech, když onemocní a zemře mu žena, začne objíždět Halič a prodává hadry. Je chudý, poctivý, neznalý náboženství, je pracovitý a nemá nadání pro obchod. Chaim je naopak již odmalička charakterizován „rasovým instinktem obchodním“, jako by měl obchodní zkušenosti již vrozené a je třeba je jen rozvinout. Vlastnosti Chaimova otce jsou líčeny jako výjimka a jsou vypravěčem téměř ironicky komentovány, například: „Je to na pohled odvážné říci: Žid a dřel se“ (Sokol Tůma 1928a: 19). Přičemž oním „dřel se“ je myšlena poctivá, především asi manuální práce. I jiné židovské postavy velmi pracují, ale v obchodě, případně jako podomní prodejci, v obou případech mají ale zisky hlavně z podvodů.

V Tůmově vyličení otce se nicméně projevuje autorova tendence ke schematickému vykreslení postav. Ani Chaimův otec není zcela individualizován v tom smyslu, že jeho charakteristika je postavena na popření všech vlastností stereotypně připisované Židům. Např. to, že nemá nadání k obchodování, je vysvětleno jako anomálie, že „neměl rasového pudu obchodního“ (ibid.: 23): „Neměl rasového pudu obchodního, neměl onoho daru rozpoznávání potřebného; neuměl stanoviti pravidla a postup obchodní, neznal onu jemnou spleť triků a finés, jimiž valná část jeho souvěrců se honosí, ba již mají často nadbytek. Neměl ani špetky z oné prozíravosti, již se honosili zakladatelé velkých bankovních domů – jeho souvěrci – ovládající dnes nejen světové trhy peněžní a obchodní, ale určující směr národům, vládám, církvím, ba i státům“ (ibid.). Vlastnosti Chaimova otce vyznívají jako něco zcela neobvyklého. Ze stereotypního zobrazení židovské postavy, jakou je např. Chaim, je postava

Chaimova otce obrácená opačně, vlastnosti Chaimova otce jsou postaveny do protikladu k „typicky židovským“ povahám, jak je představuje fikční svět románu. Chaimovu otci však přesto zůstává stereotypní „židovský“ vzhled (např. stigmatizující zrzavé vlasy).

Dalším momentem, který problematizuje jednostranně antisemitské vyznění románu, je kruté jednání Poláků v Haliči s Chaimem. Jde o momenty, v nichž se v Chaimovi rodí nenávist. Nenávist je tedy něco, co Chaim získává. Jsou to ale Poláci, kdo se k Chaimovi chovají krutě, národ, který je v románu vykreslován ambivalentně.²⁴

K první situaci dojde v jedné vesnici v Haliči. Chaim s otcem dojedou do vesnice a Chaim se napije z naplněného džberu vody. Přiběhne k němu pacholek, chytne ho za vlasy a bije ho obličejem o železný okov, až mu teče krev. Chaim uteče k otci do vozu a ostatní vesničané se mu vysmívají, že si olizuje tekoucí krev: „[...] jako pes lízal svou vlastní krev. Svou vlastní krev, on, žid, polykal vlastní svou krev, bez ohledu, že mu zákon boží zakazuje jísti něco s krví“ (ibid.: 33). Chaimův otec mlčí, protože se bojí o obchod, jen svému synovi podá plenu, aby si utřel obličej. To je moment, v němž se v Chaimovi probouzí nenávist: „Nesmiřitelná nenávist se v něm probudila k plemeni arijskému“ (ibid.: 32). Nenávist je ale příznačně namířena proti nežidům obecně a nejen k lidem konkrétní vesnice. Zároveň je tím pohaněno celé židovstvo: „Vždyť v této pohaně pohaněno a zneuctěno židovstvo“ (ibid.: 33). Znovu je tedy – tentokrát Chaimem – židovstvo chápáno jako jeden celek neobsahující individuality. Do protikladu je postaven jeden celek – Židé – proti druhému celku – křesťanům.

Druhý střet s Poláky nastane ve chvíli, kdy Chaimův otec onemocní. Chaim nechá otce ve voze ve venkovském dvoře. Vydá se do jiné vesnice k židovskému lékaři pro lék. Když se vrací zpět, zastihne ho v lese polská šlechta na lovu. Chaim se snaží schovat, ale je spatřen. Šlechta za ním pošle psy, kteří ho pronásledují. Chaim nakonec skončí na kolenou mezi psy, šlechtici se vysmívají jeho strachu. Nakonec Chaima pustí, ten uteče a lék kdesi v lese ztratí. Chaim se dozvídá, že původcem honu na něj byl hrabě Skrinský. Když Chaimův otec onemocní smrtelně, odeprou mu pomoc sedláci, hostinští i kněz.

Obě situace jsou iniciačními momenty, které v Chaimovi probudí nenávist a obě se vrací na konci románu. Motiv rozbitého obličeje ve chvíli, kdy si Chaimova dcera Debora chce vzít Čecha Václava Dubského a Chaim Deboru přesvědčuje touto příhodou a hadrem od krve, který mu tehdy otec podal a který si jako připomínku schoval. Druhá situace se vrací ve

²⁴ V románu *Na kresách* jsou ale Poláci zobrazeni vyhraněně negativně.

chvíli, kdy Chaim v honbě za šlechtickým titulem svoji dceru provdá za zadluženého hraběte Skrinského a získává jeho majetek.

Oba střety s Poláky-křesťany jsou vlastně vysvětlením dalšího Chaimova počínání. Ten se rozhodne, že zbohatne a pomstí se za všechny urážky: „A v jeho hlavě počal se roditi plán, jak zbohatnouti, brzy zbohatnouti. Jedno chápal: že práci, poctivou práci rukou, dřením, jak dřel otec jeho, se rychle nebohatne vůbec“ (ibid.: 36). V obou případech se násilí na Chaimovi dopouštějí Poláci, nicméně tyto počiny se nedají vysvětlit jen jejich nevzdělaností a zaostalostí, v druhém případě je jím totiž šlechta.

Chaimovo dospívání je také dobou, kdy se Chaim začíná na cestách účastnit židovských obřadů a seznamuje se s tórou a talmudem. To, co se mu stalo, začíná vykládat nábožensky. Veškerá příkoří vnímá kolektivně: „Vzpomínkami na tato utrpení rostla v něm silná, pevná vůle a tvrdost k okolí. Chápal dobře, že tu netrpí pouze člověk, ale mnohem více žid, rasa“ (ibid.: 37). Stykem s náboženstvím se v něm také začnou ještě více rozvíjet obchodní schopnosti a získává též zvláštní morálku: „Ze směsi tvrdého života a nauky talmudistické ukoval pro sebe morálku života. Té se držel a často i otce překvapoval svým novým nábožensko-obchodním názorem [...]“ (ibid.: 28–29). Toto je další skutečnost, v níž se otec a syn liší. Chaimův otec není v kontaktu s náboženstvím, nemá na něj tedy formující účinek, otec proto nevykazuje onu „zvláštní morálku“. Náboženství je tedy to, co Židy spojuje a co je učí i obchodu. Chaimův otec možná i proto obchodovat neumí, nezískal prostřednictvím náboženství obchodní světonázor. Postoj Chaima k životu je naopak postojem obchodním.

Všechny výše zmíněné situace se nacházejí v prvním dílu, v pasážích, které k první variantě Tůma přidal až později²⁵ (psáno patrně kolem roku 1913, v době, kdy také vznikla předmluva k románu s jistou obhajobou proti antisemitismu). Původní časopisecká verze začíná momentem, kdy Chaim vystoupí na nádraží v Ostravě. Jde tedy o poměrně rozsáhlou pasáž, již se dá Chaimovo chování jistým způsobem vysvětlit (též Borovička – Strobach rkp.). V této pasáži také Chaim prochází alespoň určitým vývojem, jinak je v celém románu jeho charakter zcela statický.

8.2.1.5 Zobrazování haličských a moravských Židů

Postavy Židů v románu *V záři milionů* vykazují odlišnosti v sociálním statutu. Vyznačují se podobnými stereotypními vlastnostmi, rozdíl je ovšem v tom, odkud přicházejí. Postavy Židů

²⁵ Některé momenty Chaimova mládí se nacházejí i v časopisecké verzi, ale retrospektivně.

z Čech a Moravy se v románu vyskytují minimálně, nicméně i ty jsou vykreslovány negativně: „Tito lidé nesou na trh všecko, co každému druhému člověku je svato. Vejděte o výročním trhu na hlavní třídu: „Sem pojďte, ke mně, lidičky!“ řve tam kdosi, „ke mně, podporujte našince. Já jsem našinec; snad byste nešli k nějakému sm.....u židovi? Snad byste nekoupili u polského žida a našince si nevšimli? U mne kupujte, u křesťana!“ – A tento „křesťan“, jak později zjištěno – byl podařený žid z jižní Moravy“ (ibid.: 175).

Židé jsou ale především prezentováni jako příchozí z Haliče. Tak jako Chaim původně žil v Haliči v chudobě, tak začínají prakticky všechny blíže popsány židovské postavy daného románu. S příchodem haličských Židů spojuje Tůma představu „kolonizace“, „invaze“ do Ostravy, která je řízená. Chaim má také zřídit jakýsi kolonizační odbor, aby se počet Židů v Ostravě neustále zvyšoval.

To souvisí pravděpodobně i s tím, že se Tůma přestěhoval do Ostravy v 90. letech 19. století, tedy v době kulminace haličské migrace obecně. Haličští Židé vyznávali převážně tzv. východní židovství, byli tedy převážně ortodoxní, chudí a poměrně výrazní – nosili běžné pejzy a kaftany. Jejich mateřštinou bylo jidiš.

V představě Sokola Tůmy šlo o řízenou „kolonizaci“, která měla vést k podpoře německví a podlomení češství: „[...] příliv polských židů do Ostravy podobá se již nikoli pouze regulárnímu, obchodnímu spojení, kterýmž by se navazovaly styky pro obchod se židy krakovskými, nebo vůbec polskými, ale příboj židů polských do Ostravska podobá se invasi – pravému, nepřátelskému vpádu“ (ibid.: 173).

Slovy „invaze“ a „vpád“ implikuje vypravěč představu zaplavení Ostravy a její ovládnutí, což zároveň rozvíjí představu jakéhosi barbarství, dravosti a nekulturnosti podtržené i rychlým přírůstkem.²⁶ Románové židovské rodiny sice nemají všechny mnoho dětí (např. Chaim má děti dvě, Sali jedno, naopak Chaimova sestra Lia má dětí devět, nicméně žije dlouhou dobou ve vesnickém prostředí Haliče), ale židovské postavy několikrát mluví o „množení“, které je zakotveno v písmu: „množíme se, jako podle slov písma; rosteme, sílíme [...]“ (ibid.: 201). V případě Ostravy jde možná o označení migrace jako takové.

Po příchodu Židů do Ostravy také v Tůmově románu dochází k jakémusi „zcivilizování“. Židé postupně začínají nosit běžné oblečení, oholí si pejzy²⁷ a začnou se vzdělávat. Zvláště

²⁶ V románu *Na kresách* se vyznačuje vysokým přírůstkem velmi negativně vykreslená polská migrace.

²⁷ Chaimovi ale pejzy postupně uříznou dělníci v hospodě. Nicméně ve chvíli, kdy se mu podaří vydělat ve hře velké peníze. Přestože chce v první chvíli zavolat policii, při uvědomění, kolik peněz vydělal, na pejzy zcela zapomíná.

chudí Židé – tedy převážně ti haličští – se v Tůmově románu vyznačují stereotypním zápachem z úst: „z úst jim páchnul česnek“ (ibid.: 148), případně tělesným zápachem: „Kudy šli, zůstal za nimi zápach jako po pižmovci. Byla to neurčitá směsice smradu, vzniklá ze špíny, nečistoty, potu a tak zvláštní, že čpěla a pálila.“ Příznačné ovšem je, že Chaim, když zbohatne, cítí odpor k chudým haličským Židům a jejich vzhledu. To samé se stane Salimu Schmierglanzovi, bývalému Chaimovu příteli, později nepříteli, který se podvodem dostává k většímu bohatství. Sali provozuje noclehárnu pro příchozí Židy, v níž po svém příchodu do Moravské Ostravy přespává i Chaim. V místnosti nocuje velké množství chudých mužů-Židů. Vyznačují se nečistotou, odporem k hygieně. Jakmile Sali nabývá jmění, projeví se v něm odpor k těmto chudým: „Jak se mu vše zdálo odporné, hnusné, ošklivé. Ještě nic neměl, ale již cítil, že dostává odpor k těm, kteří zde na této zemi spějí [...]“ (Sokol Tůma 1928b: 56). Obdobně je na tom Chaim, chudí haličští Židé se mu poté, co získá jmění, začnou hnusit.²⁸

Chudí Židé mají navíc v románu odpornou fyziognomii a negativní vztah k hygieně: „Eh, fuj, jak mu pojednou čpěl špínou ten Valdreis, ten Stepselzieher s tím dvojitým nosem a chlupatými bradavicemi na tváři, ten Goldring s tou chromou nohou a špinavým krkem, ten Rheingold s těmi zarostlými tvářemi, černým vousem, z něhož vykukoval pouze tlustý, homolce podobný nos, smyslné tlusté rty a oči, takže byl podoben více opici než člověku. A ty ostatní. Tha. Jeden horší než druhý. Jeden více smrdí než druhý. Celý týden se to nekoupá, ráno pouze obličej si vodou přetře a nebýti velikých svátků, kdy je povinností vykoupati se a očistiti – nekoupal by se žádný po celý život“ (ibid.: 56–57).

Mezi Židy je také silná nekolegialita. „Drží při sobě“ a spojují se proti jiným národnostem, resp. nežidům. Pokud jde ale o peníze a obchod, snaží se jeden druhého napálit, přetahují se o zákazníky, jsou k sobě nepřátelští a perou se. „Konečně přišel městský strážník, dav rozehnal a byl konec. Věděl, že za chvíli se židé počnou hádat znovu. [...] Strážník nemohl ničeho dělati než odejít, věděl, že takovýchto scén udá se třeba toho samého dne ještě několik“ (Sokol Tůma 1928a: 184–185). Jejich chování vyznívá jako nekulturní. Není to ale případ jen chudých Židů, Chaim vede už jako bohatý spory se Salim a neustále se bojí konkurence a napálení: „Opřel se o křesťanský kapitál, poněvadž se bál veřejně udeřiti na buben ze strachu, aby mu nějaký souvěrec ze samé bratrské lásky toto sousto před hubou nezhltnul“ (Sokol Tůma 1928c: 239).

²⁸ V Ostravě byla velká nouze o bydlení, přeplněné byty nebyly ničím neobvyklým. Tůmův vypravěč ovšem přeplněnost místností a špatnou hygienu spojuje především s Židy.

8.2.1.6 Ženy

Židovské ženy jsou všechny zobrazovány jako ošklivé bez ohledu na věk. Nesetkáváme se tedy se stereotypní představou krásné mladé Židovky. Ester za mlada „nebyla sice nejkrásnější, ale nebyla horší než ostatní jejího kmene“ (Sokol Tůma 1928a: 88), Chaimova sestra Lia je „ohyzná“ (Sokol Tůma 1928b: 144), „svým vzezřením naprosto nebyla vábným vnadidlem“ (ibid.: 158), stejně tak Chaimova matka je nepěkná (Sokol Tůma 1928a: 24), Chaimova hospodyně v Podolině je stará, ošklivá (ibid.: 65). Zároveň chudé polské Židovky jsou „urousané, špinavé a nedbale oblečené, rozcuchané až odpor vzbuzovaly“ (Sokol Tůma 1928b: 120) a mohli bychom pokračovat. Jedinou výjimku tvoří Debora, Chaimova dcera. Příznačné ovšem je, že právě Debora je jako jediná schopná překonat svoji zášť vůči křesťanům a chce se provdat za českého inženýra Dubského. Zároveň se po jeho sebevraždě, kvůli zákazu sňatku, téměř vzdává svých rodičů. Když si pro tělo Dubského přijíždí do Ostravy jeho matka a navštíví Deboru, Debora ji oslovuje jako matku a dožaduje se, aby ji Dubská odvedla s sebou (Sokol Tůma 1928c: 356–358).

Zásadní je i rozdíl mezi vztahem Chaima ke křesťanské dívce Heleně, kterou v Podolině svede, a Ester. Chaim vystupuje ze začátku románu jako svůdník a chlípník. Po odsezení trestu za okrádání firmy Wimperl Olešinski se usadí v haličské vesnici Podolina a založí tam obchod, kde prodává mimo jiné kořalku. Naoko nabízí místním výhodný obchod, zisky z toho má především ale on sám. V Podolině si vybírá ke vztahu vdané selky, svobodné ženy pouze pokud mají před svatbou. Jde o „žhavou vášeň rasy“ (Sokol Tůma 1928a: 65), kterou nemůže překonat. Z jeho očí sálá „smyslná vášeň“ (ibid.). Nakonec si ale vyhlédne mladou ženu Helenu, která mu původně vzdoruje: „Jediná děvucha tu byla, jež mu vzdorovala. Byla mladá, ale krásná. Její postava neobyčejné souměrnosti. Obličej, pravý typ čistokrevné Polky, neporušené rasy slovanské“ (ibid.). Tuto dívku svádí, pomáhá jí a matce finančně, až jednou předstírá nemoc a žádá ji, aby ho ošetřovala. Postupně dívku svede a je velmi vášnivý. Na povrch ale vyjdou Chaimovy nekalé obchody, a ten se proto rozhodne Podolinu nadobro opustit a Helenu, která je těhotná, zde zanechat. Vztah k Heleně je dalo by se skoro říci „pudový“.

Naopak k Ester je poměrně chladný, jeho výběr manželky je zcela obchodní, vypočítavý, Chaim není schopen většího citu: „Láska? Něčeho zvláštního, citovějšího, ideálnějšího, toho nebyl schopen. Potřeboval ženu z dvojí nutnosti. Byl dospělý, chtěl mít a

musil mít ženu, to mu poroučí zákon přirozenosti lidské a zároveň zákon jeho náboženství [...]“ (ibid.: 85). Ale ani Ester nemá od Chaima jiné očekávání: „Líbil se jí Chaim pro svoji obchodní odvalu a s radostí v očích hleděly s matkou na něho, když před nimi rozvínoval celý plán obchodního postupu do budoucna“ (ibid.: 91).

Tyto dvě události nastanou hned po sobě, působí tedy výrazně kontrastním způsobem. Zatímco k nežidovským ženám se Chaim chová chlápě, k židovské ženě přistupuje s obchodní kalkulací, jde mu o rozšíření jeho souvěrců. Helena je zároveň líčena jako „pravý typ čistokrevné Polky, neporušené rasy slovanské“ (viz výše ibid.: 65).

V románu nenalezneme smíšená manželství a vztahy, respektive funguje zde pouze (milostný) vztah židovského muže-svědka s nežidovskou ženou, nežidovské ženy vystupují i jako obsluha výčepů a zároveň prostitutky. Tak je tomu i v Chaimově výčepu, kde jako obsluha nepracují Židovky, ale Slovanky oblečené do národního kroje: „A k Chaimovi chodili známí souvěrci a hltavými, lačnými zraky pásli se na těchto vlnách, které smyslnost jejich dráždily, které je sváděly, které vrozenou a silnou vášň plemennou přiváděly do kлокotného varu... A nejen souvěrci – i křesťané tam chodili“ (Sokol Tůma 1928b: 159). „Mnozí z těch, kdož chodili tam ukájet vášně své rasy, měli v rukou moc a mohli...“ (ibid.).

Když Salí ve čtvrtém dílu přivede Helenu do Ostravy, aby se Chaimovi pomstil, vzbudí to ohromný poprask. Ester žárlí, ale nepovažuje Chaimův čin za zločin, hlavou jí prochází následující monolog: „Ano, odpustí mu. Musí mu odpustiti. A co by měla z toho, kdyby mu neodpustila. Mezi nečistými opravňuje podobného něco, čeho se Chaim dopustil – k rozvodu. V národě vyvoleném nikoliv. To není nečestné, pokud se to stalo s příslušnicí ‚nečistou‘. Óh ano, chápe to. Nemá práva se tomu vzpírat. Vždyť obcování s nečistými rovná se obcování s dobyt看“ (Sokol Tůma 1928c: 177).

Celá situace působí zvráceně. Mladý Chaim těsně po svedení mladé ženy začne litovat svého činu, ovšem ne proto, že by někomu ublížil, ale proto, že zhřešil v den sabatu s křesťankou: „Vzpomněl si, že vlastně zhřešil v den sabatu, že spáchal něco špatného, něco, co zakazuje mu zákon Mojžíšův, obcovati s nečistými – a on se poskrnil. [...] A litoval svého skutku, poněvadž se poskrnil, znečistil, on čistý“ (Sokol Tůma 1928a: 73). Vypravěč situaci charakterizuje jako pád Heleny, Chaimovi totiž obětuje „největší klenot ženy – nevinost“ (ibid.: 72).

Motiv prostituce a svedení Heleny není v pojetí Sokola Tůmy pouze důkazem Chaimovy chlápělosti a zvrácenosti, ale i projevem dalšího vítězství Židů nad Čechy (Slovany). Ženy bývají v rasistickém diskurzu často chápány jako méněcenné. Žena je obětí,

pasivním činitelem (Strobach 2015; Borovička – Strobach rkp.). Jestliže Dubský působí na Deboru jako učitel a mění její světonázor (sama by nebyla schopna se z něj vymanit), Chaim a Židé naopak oslabují Čechy prostřednictvím žen. Není náhodou, že Tůmův román prvně vyšel (pouze časopisecky) krátce po Hilsnerově aféře: „Kauza umožnila vnímat židy jako sexuální predátory ohrožující morálku českých žen, a tím i celého národa“ (ibid.: 54).

Jediný manželský pár v románu, který je smíšený, je Debora a polský šlechtic Skrinski. Ale i tento svazek dopadne tragicky. Debora se poté, co jí zakážou vzít si Dubského, zblázní. Napůl šílená vstupuje do manželství se Skrinskim, svatba se koná přesně rok po smrti Dubského. Skrinski se domáhá první svatební noci, Debora se brání, nicméně zbytečně. Deboře se pak narodí po těžkém porodu „ukrutný netvor“ (Sokol Tůma 1928c: 474): „Hlavu má čtverhrannou, jako truhlík od cigár, na obě oči šilhá, pravým okem nalevo a levým okem napravo, ruce jako lopaty, jako zedník, hrb na dvě pěstě, břicho jako nafouknutý měch a nohy jako vrabec. [...] Nos má už nyní, jako hrušku, ústa široká tak, že otevře-li hubu je to díra od ucha k uchu“ (ibid.). Debora pak nakonec „úplně zblbne“ (ibid.).

Vypravěč evokuje představu, že volba partnera jiné národnosti je nepřijatelná, že jde téměř o jakési „míšení ras“, které je sankcionované – narozením mrzáckého dítěte, „netvora“. Můžeme se ptát, zda by si Debora vůbec mohla zvolit Dubského, který její volbu charakterizuje slovy: „Což láska tvoje, tak nesmírná, vřelá, svatá a čistá, propadá též oné rasové nenávisti tvého kmene?“ (ibid.: 333). Debora se rozhodne poslechnout rodiče a odmítnout Dubského ve chvíli, když jí Chaim ukáže hadr, do něhož si na cestách utřel obličej od krve, poté, co mu ho rozbil křesťanský mladík. Je to tedy otcova krev, co Deboru přesvědčí, aby se vzdala své lásky. Taktéž Dubský strhne plášť s tím, že vrací předmět, kterým Deboru zachránil. Debora pak omdlává a jí začne téct krev z úst – podobně jako Chaimovi v Haliči. Toto opakování má symbolický význam, ve svém propukajícím šílenství pak Debora promlouvá: „Odpusť mi to. – Jsem dcerou onoho národa, jehož synové – lížou svou vlastní krev“ (ibid.: 338).

V románu se také setkáváme s obrazem Židů jako špatných rodičů. Chaim s Ester nechají Deboru raději zešílet, než aby ustoupili a nechali ji žít s křesťanem: „Ani okamžikem nenapadlo jim, zavolati Dubského a vrátiti Deboře rozum a zdraví. Charakter rasy dostoupil zde vrchole. [...] Bylo v tom něco démonicky příšerného, viděti rodiče nad zmařeným životem svého dítěte, kteří mají moc, pouze slovem vrátiti je životu. A oni mlčí a mlčí a mlčí...“ (ibid.: 340).

Stejně tak proti sobě stojí matka Dubského a Ester. Matka Dubského jako ideál matky, Ester jako matka špatná, která má jiné záměry, aby zajistila blahobytem dítěte. Tím se mění i její vzhled: „Obličej její v poslední době ztratil onen milý výraz, zjemňující jeho ostré, židovské tahy a proměnil se, vlastně propadl, jako všechny, svému předurčení, totiž, stal se z něho obličej, prozrazující rasu židovskou, s celým svým rázovitým, odporným původem orientu“ (ibid.: 354).

8.2.1.7 Vlast a národ

Zásadní roli v románu zastává nacionalismus. Tůma agituje ke spojení a mobilizaci Čechů proti germanizaci, k propojení jednotlivých společenských tříd do jednotného celku. „Rozkladný vliv“ Židů v daném románu se projevuje především na vrstvách dělníků, Židé jsou ti, kteří mohou za jejich chudobu.

Chaimova touha, a potažmo všech Židů, je zbohatnout. Pojem vlasti a národa je jim neznámý, případně v Chaimovi vůbec nevzbuzuje zájem: „Nechtěl by tam na břehy Jordánu. Nechce tam hledati ztracenou vlast. Tady zůstane, aby rozmnožil majetek lidu vyvoleného a posílil jeho postup, aby mohl ovládnouti, jak mu určeno Hospodinem“ (Sokol Tůma 1928a: 60). Proto jsou nebezpečnější než Němci. Jak upozorňují Borovička – Strobach, není náhodou, že po staré vlasti zatouží pouze Debora, a to pod vlivem Dubského (Borovička – Strobach rkp.: 13).

Židé jsou tedy v Tůmově románu zobrazováni stereotypně. Vypravěč/Autor Židy vymezuje etnicky, jako zvláštní „rasu“, ²⁹ která má místo národa náboženství: „Naše národnost kotví v naší víře a tato víra nám vrátí národnost“ (ibid.: 93). Náboženství také vede k představě nadřazenosti, smysl života a morálka románových Židů jsou odvozovány od peněz. Největší jejich nebezpečí Tůma cítí v absenci vztahu k vlasti, k národu: „Pojem vlast,

²⁹ Pojem „rasa“ (či „arijský“, „semitský“ původ) nelze v Tůmově tvorbě postihnout jednoznačně a nelze také příliš určit, z jakých zdrojů jej Tůma čerpá. Přímocharé identifikování slova „rasa“ v Tůmově tvorbě s biologickými rasovými teoriemi by bylo jistě zkreslující. Michal Frankl k pojmu „rasa“ na konci 19. století říká: „Problém však spočívá [...] v nejednotné definici rasismu a ve velmi nejasném používání termínu ‚rasa‘. Ne všichni antisemité konce 19. století se opírali o skutečně biologické rasové teorie nebo o výklad světových dějin jako souboje ‚Árijců‘ a ‚Semitů‘, mnoho z nich specifiká židovské ‚rasy‘ zdůvodňovalo spíše údajným obsahem Talmudu než dědičností. Prolínání pseudovědeckých rasových teorií s antisemitismem byl proces, který v osmdesátých a devadesátých letech 19. století teprve začínal. [...] Pro pochopení rasismu je důležité zaměřit výzkum nejen na to, co si rasisté mysleli a co tvrdili o Židech a o jiných národech či ‚rasách‘, ale především na to, jak si představovali žádoucí podobu vlastní národní společnosti“ (2007: 13) a dále „Tvzení o ‚semitském‘ či ‚arijském‘ původu nemuselo samo o sobě být projevem antisemitské ideologie a překážkou pro integraci židovské menšiny do moderního národa“ (ibid.: 35). Záměnně pojmu rasa byly na přelomu století bez větší definice používány i výrazy plemeno, kmen a národ (ibid.), s nimiž se setkáváme i u Sokola Tůmy.

národ mu byl cizí. On znal jen pojmy slov: Rodina, židovstvo. Pojmu národnosti neznal, to vyplnila příslušnost rasy“ (ibid.: 47). Další příchozí Židé z Haliče jsou na tom podobně: „Ta zem, kde se zrodili, nemá pro ně onoho významu a kouzla, jaké vkládá člověk arijského původu ve slovo: Vlast“ (Sokol Tůma 1928b: 122).

S tímto zobrazením souvisí i vztah k jazyku. Přímá řeč Židů v románu je vedena v češtině, často je ovšem doplňována německými výrazy a obraty, někdy nářečními a polskými prvky:

Česky nemluví. Naučil se sice již dosti zběžně česky mluvit, ale provedl to pouze tím způsobem, že polštinu, již ovládal dokonale, přizpůsobil češtině, nebo snad obráceně, češtinu přizpůsobil násilně polštině. Nebyla to ani polština, ani čeština, bylo to něco smíchaného, něco, čemu se v Čechách říká ‚hatmatilka‘, ale co zde nazýváno je posměšně ‚wasserpolštinou‘, směs sestávající z polských, německých a českých slov, jíž zde mluví nejvíce tito lidé, o nichž možno říci, že jsou nejlepšími její rozšiřovateli a která v širších a hlubších vrstvách lidu – díky rovněž stálému přírůstku polského dělnictva – nabyla takového rozšíření a tak se zakotvila a ujala, že ani škola nemůže napravit, co zvyk pokazil. A tito lidé vědí, že jim tato ‚řeč‘ postačí, domluvit se s dělníkem, na jiného prozatím nepočítají. S ‚pánem‘ dohodnouti se, postačí jim němčina, tu češtiny se nežadá.

(Sokol Tůma 1928b: 91)

„Rozkladný vliv“ Židů se tedy projevuje i „násilím“ na jazyce. Haličští Židé používají jidiš, které je nazýváno „židovskou hantýrkou“ (ibid.: 213), případně jako „židovský žargon“ (ibid.: 207). Jinde jsou náznaky, že Židé nemluví česky, nebo mluví špatně: „[Dubský] Učil Deboru dokonalé češtině“ (Sokol Tůma 1928c: 202). Chaim si také vyvěšuje na obchod ceduli:

Chaim Bauchbrenner
*sklat od udělaných obleků
za podivné lacine ceni.*

(Sokol Tůma 1928a: 283)

Jidiš mluví i nově příchozí Židé do Ostravy, jejich mluvení je charakterizováno jako pištění, ječení apod.: „Kdo šel kolem toho průvodu, který žvanil, pištěl a ječel nářečím

nepojmenovatelným“ (ibid.: 120). Rozkladný vliv se ale projevuje především v rozšiřování wasserpolshtiny,³⁰ kterou mluví hlavně dělníci.

Židé ohrožují národ i hospodářsky, ničí nejen dělníky alkoholem, ale i české živnostníky. V románu se setkáváme s příkladnou situací, kdy obchodník pan Jeřábek se má dobře, ale nechce se příliš dřít, stačí mu, co vydělá, nemá touhu více bohatnout. Pak se vedle něj usadí „kolonizovaný konkurent z Haliče“, Jeřábek nakonec zchudne a zadluží se – z čehož profituje především Chaim (případně jiná židovská postava): „A zatím usadil se vedle něho kolonizovaný konkurent z Haliče, řekněme třeba Moritz Pinkelstein – a neúnavnou pílí, chytrostí a třeba i nestydatou, nenapodobitelnou, špinavou konkurencí snížil počet jeho odběratelů a tím, jak pan Jeřábek klesal, Pinkelstein Moritz rostl“ (Sokol Tůma 1928b: 149). Vypravěč se tedy vůči Židům vymezuje hospodářsky. Hospodářské spojení Čechů by podle autora vedlo k oslabení „nadvlády“ Židů. Řešením je kolektiv a hospodářská nezávislost, explicitně i symbolicky se s tímto pojetím setkáme i v románu *Na kresách*.

8.2.1.8 Průběžné shrnutí

Chaimovu charakteristiku, a potažmo charakteristiku všech Židů v románu, podává jednak velmi aktivní vypravěč, jednak je obsažena v promluvách Chaima a jiných židovských postav. Například ve třetím díle, když Chaim získává na vážnosti, pronáší téměř proslov dvěma vysoce postaveným židovským mužům Wegmannovi a Kinbergovi, kteří žasnou nad jeho znalostmi, Chaim je charakterizován jako „obchodní filozof“ (ibid.: 72). Chaim představuje plán, jak získat Ostravsko, jak využít národnostní střety ve prospěch Židů a jak zřídit kolonizační komisi. Zdání autenticity autor posiluje slovy jindy vševědoucího, nyní nejistého vypravěče ve vysvětlující poznámce pod čarou: „Chaim asi myslí“ (ibid.: 79) nebo „Míni zde asi“ (ibid.: 84).

Chaima také charakterizuje například český lékař Plachý: „Sem přišel otrhaný, neznámý, ušpiněný, s pytlem na zádech. Dnes odjíždí odtud jako milionář a majitel panství. Nemiloval ani tento kraj, ani tento lid. Přišel sem zbohatnouti a toho docílil. Jede do jiné krajiny, mezi jiný lid a rovněž ho nebude milovati. Nezná zápasu tohoto lidu, ani potřeb kraje. Zná pouze prospěch svůj vlastní. V duši a srdci jeho nezrodilo se vědomí národní povinnosti, ani vlasti. Jedno jen ví a zná: Bezohledný chvat za mamonem. Peníze jsou mu vírou i modlitbou, vším.“ (Sokol Tůma 1928c: 364).

³⁰ Wasserpolshtina jako nástroj odnárodnění se objevuje také velmi výrazně v dalším analyzovaném románu – *Na kresách*.

Román *V záři milionů* pracuje s negativními stereotypy a obrazy Židů, jeho záměrem je ale především vzbudit národní vědomí čtenářů. Další Tůmova díla negativní stereotypy Židů také obsahují, ale ne v tak vyhraněné podobě (viz dále). K vysvětlení vzniku díla s takto vyhraněně negativní hlavní židovskou postavou přispívají dvě skutečnosti. Tůma byl autorem velmi často čerpajícím ze skutečných událostí, které přetvářel do fikčního světa svých románů, využíval skutečná jména, místa apod. V době vzniku románu byla v Ostravě znatelná skutečně masivní migrace. Mezi lety 1901–1903 došlo také k silnější hospodářské recesi. Protižidovský postoj tedy u Tůmy souvisí patrně s protiimigračním postojem na Ostravsku obecně, zvláště protipolským.

Dalším impulzem byla Hilsnerova aféra, která velmi výrazně rezonovala celou českou společností na konci 19. století. Michal Frankl také upozorňuje, že antisemitismus (protižidovské postoje) byl v závěru 19. století konstitutivním prvkem české politiky, souvisel se štěpením politické scény, se změnou politických stran a politických ideologií vznikajících, projevem této situace byla i hilsneriáda (2007: 151). Zvláště na Těšínsku a Ostravsku zaznamenala hilsneriáda výrazné ohlasy (Štěpán 1999: 113). Antisemitismus navíc v tomto prostředí dostával výraznější prostor, mezi národnostními střety mezi Němci, Čechy a Poláky stáli Židé, již se stávali terčem při střetech národních hnutí těchto etnik. Polský národní list *Gwiazdka Cieszyńska* byl první list, který proti Židům ostře vystupoval, ve druhé polovině 90. let ovšem radikální Poláci za největšího nepřítele polského národního života považovali Čechy. Němečtí liberálové vydávali časopis *Silesia*,³¹ jehož představitelé se stavěli proti antisemitismu. Koncem 19. století ale toto společenství začaly nahrazovat různé radikální pangermánské spolky, u nichž antisemitismus hrál výraznou roli. Česká strana od roku 1894 vydávala *Noviny Těšínské*, které se stávaly nejvýraznějším nositelem antisemitismu na Těšínsku. Na přelomu století zastávaly nejvýraznější antisemitské postoje české národní kruhy, což se projevilo i v místní reakci na hilsneriádu (ibid.: 114).

Václav Štěpán (1999) dává do souvislosti s těšínskými a ostravskými reakcemi na hilsneriádu i Bezručovu poezii, která začala v *Času vycházet* na počátku roku 1899. V prostředí Slezska takřka ihned získala ohromný ohlas. Některé básně přetiskl *Duch času*, *Noviny Těšínské* vydaly několik zamyšlení. Štěpán hodnotí Bezručovo protižidovské zaměření jako součást snahy „být jedním z davu“. Je velmi pravděpodobné, že Tůma již v době psaní románu znal Bezručovu poezii, výrazněji na ni ale navázal až v pozdějších románech.

³¹ Tento časopis čte nadučitel Vopička v románu *Na kresách*.

Časopis Ostravský obzor, v němž byl Tůma redaktorem, se k polenským událostem vyjádřil jako první z místních tiskovin.³² Šlo zpravidla o přetisk článků z jiných periodik (např. Radikální listy) popisující velmi podrobně domnělý průběh vraždy a dávající ji do souvislosti se sérií dalších vražd a zločinů. Články postihla cenzura, dne 6. 5. 1899 vyšlo v Ostravském obzoru zdůvodnění – v Moravské Ostravě za tamní nálady v lidu mohla dotyčná zpráva přispět k porušení veřejného pořádku. Na stránkách Ostravského obzoru je také formulována možná obrana (nejen) proti cenzuře – ve sjednocení veškerého českého tisku k jednotné akci. Kromě toho vycházejí na stránkách periodika i články o Dreyfusově aféře a různé protižidovsky zaměřené články.³³ 6. 5. 1899 vychází například článek o jakémsi soudním řízení s Židem-milionářem Eislerem kvůli svedení ženy. Eisler je v článku označen jako „cibulový rytíř“, případně je „židovská mravnost“ charakterizována jako „proměnlivá jak nálada hysterické ženy“.

Vznik Tůmova románu *V záři milionů* je třeba nahlížet v souvislosti těchto událostí. Dá se předpokládat, že byl v regionu i pod vlivem této nálady čten – pravděpodobně zvláště časopisecké vydání. Román nicméně vycházel opakovaně, knižně až roku 1922. Po vydání spisů Sokola Tůmy v pražském nakladatelství Julia Alberta (1928) se Tůma stává známým spisovatelem i mimo daný region (Matula 1931). *V záři milionů* je po díle *Na kresách* podle čtenářských statistik druhým nejčtenějším románem Sokola Tůmy. Zůstává tedy otázka, co přesně bylo pro čtenáře první republiky na daném románu tak přitažlivé a proč byl i přes takto vyhraněně negativní stereotypy Židů čten.

8.2.2 Zobrazení Čechů v románu *V záři milionů*

Se zobrazením „jiných“ souvisí i autoobraz Čechů, jimž je román *V záři milionů* adresován. Češi vystupují v románu především jako „lid“, nejčastěji jako dělníci. Proti výrazné Chaimově postavě nestojí žádná výrazná postava Čecha (ani Poláka či Němce) jako je tomu

³² Noviny Těšínské se případem začaly zabývat například až v září 1899, tedy při zahájení procesu s Hilsnerem (Štěpán 1999: 114).

³³ 3. 6. 1899 se v Ostravském obzoru objevuje například článek K. Adámka (český ekonom, politik a publicista) *Dějiny židů*, v němž autor vyjadřuje potřebu zabývat se „židovskou otázkou“, která v našich krajinách nabývá důležitosti. V popředí zájmu je hospodářská a sociální otázka. Jak upozorňuje Frankl, Adámkův negativní postoj k Židům se vyznačoval zdůrazňováním „potřeby spolčování a svépomoci rolníků“, bojoval proti „kořalečnímu moru“. Němci a Židé měli předčít Čechy také nejen v hospodářství, ale i v organizaci. Úspěchy Židů v podnikání jsou dle něj zakotveny v bezohlednosti a jejich náboženství (Frankl 2007: 98). V podobném duchu promlouvá i Tůmův vypravěč.

například v románu *Na kresách* v podobě učitele Divokého.³⁴ Výraznější postavou Čecha – kromě povozníka Málka – je postava mladého českého továrníka Dubského.

Dubský se v románu objevuje ve čtvrtém a pátém dílu, když dělá společnost Chaimově rodině na českém plese. Je krásný a vzdělaný – ovládá několik jazyků. Prakticky okamžitě se zamiluje do Debory a zachraňuje ji, když na ni spadne svícen a ona málem uhoří. S Deborou pak udržují tajný platonický vztah, který jim Debořina rodina zakazuje. Dubský na Deboru působí především jako učitel a budí v ní cit k národnosti, především jí předává soucit s Čechy. Dubský je svojí morálkou i vzhledem opakem Chaima.

Celkově kladná postava inženýra Dubského je ale ve Slezsku tak trochu cizincem, nezapadá do ostravských poměrů. Matka Dubského, když po jeho smrti přijede do Ostravy, vyjadřuje distanci mezi Čechami a Slezskem, Slezsko je „cizí zemí“: „Odvezu si ho domů nechci ho nechat v cizí zemi“ (Sokol Tůma 1928c: 352). Motiv morálního a vzdělaného Čecha přicházejícího do Slezska je v Tůmově konstantním rysem (viz Divoký – *Na kresách*, Dušan – *Na šachtě*).

Nad Chaimem také žádná česká postava nevítězí a s Chaimem (a Židy) se nespojí, respektive pokud Chaim (či jiná židovská postava) něco slíbí, je to lest nebo přetvářka. Chaim na konci románu vystupuje jako vítěz, pomineme-li až téměř groteskní událost, kdy se Chaimova rodina smiřuje s tím, že dědicem Chaimova majetku se má stát Debořin znetvořený syn, který jako by odkazoval k nestvůrnému sňatku. Chaim je poražen pouze tehdy, když společně se Salim chce okrást o pozemky povozníka Málka – majitele domu, v němž Chaim bydlí. Zásahem českého inženýra odkupuje pozemky český závod. Stejně tak Chaima dokáže vyhnat z Ostravy obava z pogromu. Když se totiž Dubský zabil, městem šly fámy a rozzuření dělníci se vydali k Chaimovu domu. Dav se ještě více rozbouřil, když viděl vynášet rakev s Dubským. Rozhořčení dělníků zastavil český lékař, Dr. Plachý, bratr paní Dubské, který ošetřoval Deboru. Dr. Plachý dělníky oslovuje příznačně „bratři“. Dav doktora poslechl a rozešel se. Přesto Chaim z obavy před dalšími bouřemi nadobro opustil Ostravu.

V románu se také výrazněji nevyskytují postavy českých odrodilců, některé epizodní postavy jsou ale vůči Němcům servilní. Vyhraněně schematicky je vykreslena situace během českého plesu, kterého se na znamení (z Chaimovy strany falešného) přátelství Chaim s rodinou účastní. Na ples přichází milionář a majitel dolů, „kovaný Němec“ Bösmann. Společnost mu začne podlézat – i čeští inženýři – a postupně začne část účastníků mluvit

³⁴ Na druhou stranu, v románu *Na kresách* nevystupuje výrazná postava Němce ani Žida, která by stála proti Divokému.

německy, až dojde k tanci čtverylky a sporu, zda se bude čtverylka velet německy. Proti sobě stojí pan Povolný (dává najevo „zvláštní ochotu“ Bösmannovi), který chce velet čtverylku německy, právník dr. Pevný se proti tomu vzepře a s českými přáteli hrozí demonstrativním odchodem, pokud by se na českém plese mluvilo německy, pan Ponížený je dojat a pan Podaný zuří (ibid.: 27–28).

České postavy mívají návodná jména, která zvýrazňují vypravěčovu typizaci postav – odkazují na povahu postav. Také příjmení povozníka Málka odkazuje ke stereotypní představě „malého českého člověka“. Schematicky až stereotypně jsou tedy zobrazeni i postavy románových Čechů.

8.2.3 Zobrazení Poláků a Haličanů v románu *V záři milionů*

Obraz Poláků v románu *V záři milionů* není zcela jednoznačný. Na jednu stranu jsou to Poláci, kteří alespoň částečně iniciují Chaimovu nenávist, na druhou stranu Poláci jsou součástí společenství Slovanů, které autor chápe jako jeden celek.

Víceméně negativní postoj vypravěč zaujímá vůči vyšším polským vrstvám a šlechtě.³⁵ Advokát doktor Šewicki vyhání Chaima po podvodu se směnkou z Krakova. Když se ale s již bohatým Chaimem o mnoho let později setkává ve vlaku, velmi si rozumí a je to Šewicki, kdo dohodí Chaimovi partii pro Deboru – hraběte Skrinského. Ze slov Šewického je patrný pragmatismus se známkou odrodilství. Na Chaimovu otázku, že byl původně zaníceným antisemitou, odpovídá, že „zmoudřel“ (ibid.: 230–231). U doktora Šewického je také naznačován židovský původ. Když se s Chaimem domlouvají na podrobnostech sňatku Debory, Chaim si o Šewickém pomyslí: „V tomhle člověku musí býti židovská krev. To já znám. Buďto jeho otec nebo dědek byl žid, to je jisté“ (ibid.: 416).

Další výraznější polskou postavou je hrabě Skrinski. Šlechtic, který se podílel na Chaimově pronásledování v lese v dobách mládí. Je to rozhazovačný hejsek, který svým zhýralým životem upadl do velkých dluhů, z nichž ho má vysvobodit sňatek s Deborou. Prosazuje ale, aby se z Debory stala katolička, což Chaimovi najednou nevadí. Skrinski se příliš lichotivě o Deboře původně nevyjadřuje: „Já tu židovštinu si vezmu, ale ona musí se zřítí svého židovství a přestoupit. Nebudu přece chodit se židovkou po světě. Budeme-li mít děti, bože ty budou krásné, budou-li podobní dědečkovi z matčiny strany“ (ibid.: 413). Sňatek je čistě obchodní záležitostí. Deboru si ale Skrinski později zamiluje, během první svatební

³⁵ Zatímco čeští poslanci Říšské rady byli především měšťani, polští poslanci byli často šlechtici (Friedl 2012: 22), z čehož často vznikala vzájemná nevěřivost.

noci ji ale prakticky znásilní. Jeho chování k Deboře je svým způsobem „pudové“. Tímto je polský šlechtic částečně propojen s židovskými postavami a do protikladu k etnostnému Dubskému – evokována je u něj i sexuální agrese.

Výše společensky postavené polské postavy mají tedy k židovským postavám blízko – vykazují podobné vlastnosti (např. jakási „mírnější“ vychytralost), jsou schopni se s Židy spojit, v případě Šewického je alespoň částečně naznačen židovský původ, blízkost je přinejmenším evokována.

Negativní postoj k Polákům se projevuje i v tom, že Poláci vystupují také jako výše postavení lidé – šlechtici. Kromě Dubského a několika nejmenovaných českých inženýrů v románu nevystupují výše postavení Češi. Jsou to především dělníci nebo drobní podnikatelé, páni – ať už polští, němečtí nebo židovští stojí proti nim. Pro charakteristiku Poláků je příznačné, že zatímco s českým továrníkem Debora žít nemohla, s polským šlechticem (křesťanem) to Chaimovi nevadí i za cenu toho, že se vzdá židovské víry.³⁶ Negativní zobrazení je tedy alespoň částečně motivováno sociálně.

Haličtí vesničané jsou ale zároveň vykreslováni jako vykořisťovaní lidé. Například když se Chaim usadí v Podolině, vykořisťuje je stejně jako židovští obchodníci a krčmáři vykořisťují vesničany v románu *Na kresách*. Tůmovy postavy chudých Poláků se stávají výrazněji negativní příchodem do Ostravy. Rozdíl v zobrazení je dán tedy sociálními důvody a zároveň jistým respektováním „místa svého původu“.

Problematické je také Tůmovo zobrazení haličských migrací. Přestože by se z Tůmova románu mohlo zdát, že do Ostravy mířili především haličtí Židé a pouze menšina z migrantů byla tvořena haličskými dělníky, ve skutečnosti většinu haličských migrantů tvořili haličtí dělníci (Nesládková 2003). Haličské migrační vlny začaly do Ostravy proudit zhruba mezi 60. a 70. lety 19. století.³⁷ Ostrava byla lákavým místem především díky pracovním místům. Překotný rozvoj těžkého průmyslu si vyžadoval nové pracovníky, kteří přicházeli nejdříve z nejbližšího okolí, ale vzhledem k rapidnímu růstu průmyslu jich byl brzy nedostatek.

Největší část migrace tvořili muži, kteří byli povětšinou ngramotní či pologramotní. Zastávali obvykle práci v hutích, šachtách, stavebnictví či v chemických provozech. Šlo především o krátkodobě zaškolené a frekventovaně fluktující dělníky a nádeníky: „Vytvářeli

³⁶ Chaim se také po příchodu na Slovensko chová jako příkladný křesťan a jeho továrnu posvětil kněz.

³⁷ Haličané mířili od poloviny století do USA, jiní do Hornoslezské uhelné pánve. Pruské úřady se ale mezi lety 1870–1890 začaly migrantům bránit, začaly je i vykazovat mimo své území. Pro Haličany proto bylo nejjednodušší usadit se někde v rámci rakousko-uherské monarchie, Moravská Ostrava se tak stala jedním z nejčastějších lokalit (Šůstková 2007: 159).

snadněji manipulovatelnou masu obyvatelstva, která prudce snižovala vzdělanostní úroveň regionu a jeho celkové kulturní nivó“ (ibid.).³⁸

V první fázi se na Ostravsko stěhovali především jedinci, od 80. let se do regionu začínají stěhovat celé rodiny (odtud možná představa „záplavy“). Dalo by se říci, že jak pro nově příchozí Haličany, tak pro místní obyvatelstvo byl jejich příchod jistým kulturním šokem. Rozdíl mezi převážně venkovskou a kulturně zaostalou Haličí a městem byl i přes poměrně malou vzdálenost ohromný. Největším problémem nově příchozích bylo bydlení.

Doba 70.–90. let byla na Ostravsku obdobím národnostních střetů, Haličané sami sebe definovali především jako „katolíky“, Poláci pro ně byli představitelé statkářů z jejich domoviny. Pokud se k nějaké národnosti později přikláněli, byli to Němci, protože to byli ti, kteří dávali práci (Šústková 2007: 162). Až později se někdy začali hlásit k polské národnosti, případně se jinak národně identifikovat (viz např. Gawrecki 2003). Proto jsou v Tůmově románu chápáni jako „indiferentní živly“ (Sokol Tůma 1928a: 15) podporující germanizaci Čechů.

Haličská migrace výrazně pozměnila národnostní složení města i společenský vývoj, příchod Haličanů do Ostravy a okolí proto často vzbuzoval negativní reakce a obavy. To vše se promítlo i na stránkách ostravských tiskovin, mimo jiné i na stránky Tůmova časopisu Ostravan. Tím se zabývala Hana Šústková (2009: 71–79), srovnala Tůmův Ostravan s jinak politicky orientovanými periodiky – Ostravsko-přívozské noviny a Duch času.³⁹

Články v Ostravanu vztahující se k Haličanům Šústková dělí na tři skupiny. V první skupině jsou články z „černé kroniky“, které líčí zločiny v kraji. V těchto zprávách se občas vyskytují spojení, která Haličany líčí jako „bestiální“, „brutální“ atd. V další skupině bychom našli příspěvky, v nichž se protiimigrační tón spojuje s antisemitismem. Tůmův časopis Ostravan sledoval především sociální a hospodářskou sféru, zaměřoval se tedy na pronikání židovských obchodníků do hospodářských struktur města, sledoval zvyšující se počet židovských příslušníků svobodného povolání. Podle Ostravana Židé velmi výrazně vystupovali jako podporovatelé německví. Poslední skupinu podle Šústkové tvořily příspěvky týkající se polsko-českých vztahů. Čeští liberálové nechtěli, aby se Poláci hlásili k české národnosti, ale nechtěli také, aby podporovali německví. Poláci – dle Ostravana – cítili větší

³⁸ Kromě toho bylo Ostravsko celkově přitažlivé i pro různé typy lidí od vandráků, vojenských zběhů, propuštěnců z věznic, podvodníků, zlodějů až po prostitutky (Nesládková 2003). To vše zvyšovalo kriminalitu města a přispívalo k ohromné míře alkoholismu.

³⁹ Ostravan měl v záhlaví popisek „neodvislý“, Šústková jej identifikovala s mladočeským hnutím, Ostravsko-přívozské noviny byly křesťanskosociální a Duch času sociálnědemokratické.

nenávisť k Čechům než k Němcům. Haličané se ale často nehlásili přímo k polské národnosti, důležitější pro ně byla spíše náboženská příslušnost (viz výše).

Všechny tyto tři kategorie Šústková nalézá i v Ostravsko-přívozských novinách zaměřených křesťanskosociálně. Ve třetím periodiku, sociálnědemokratickém *Duchu času* ovšem nenajdeme vyostřená nacionální stanoviska, což lze vysvětlit ideologií internacionalismu dělnictva. *Duch času* se zajímal především o sociální otázky v širším slova smyslu – mzdy, byty, vzdělávání apod. Je ovšem patrné, že téma migrace na přelomu století v Ostravském prostředí výrazně rezonovalo.

Se všemi třemi tématy a jejich hodnotícím vnímáním, která nalezneme v Tůmově publicistice, se setkáme i v románu *V záři milionů*. Negativní pohled na Haličany se spojuje jednak s jejich vysokou kriminalitou, jednak s protižidovským postojem, jednak se spíše negativním pohledem na Poláky.

Protižidovský postoj se u Sokola Tůmy spojuje alespoň částečně s protiimigrantským postojem obecně. V mnoha případech dokonce splývá, podle některých popisů není zcela zřejmé, zda vypravěč píše o polských haličských imigrantech, či vykresluje haličské Židy. Například obraz Saliho přeplněné ubytovny odpovídá špatným životním podmínkám, v nichž museli Haličané kvůli nedostatku bytů a prostředků často žít, Tůmův vypravěč ale přeplněné noclehárny spojuje pouze s Židy, přičemž v podání jeho vypravěče vzbuzuje lícení odpor. Také fakt, že v románu *V záři milionů* se prakticky nevyskytují Židé z Moravy, tomuto tvrzení nasvědčuje.⁴⁰ Vliv na vyostřené vztahy měla pravděpodobně i hospodářská recese, Ostrava tak poprvé pocítila masovou nezaměstnanost, zároveň je to období zintenzivnění národnostních bojů (Šústková 2009; Gawrecki 2003). To vše se pravděpodobně projevilo i v negativním postoji k haličským migrantům.

Obraz haličských chudých dělníků ovšem není vyhraněně negativní, setkáme se i s neutrálním popisem: „Praví-li se zde: ‚dělník z Haliče‘, míněno není ničeho; ale řekne-li někdo ‚polský žid‘, je tím míněno mnoho, ba všechno. Je veliký, veliký rozdíl mezi těmito lidmi“ (Sokol Tůma 1928a: 141). Jindy jsou ale polští dělníci chápáni jako nástroj

⁴⁰ U Chaima a některých postav bývá zdůrazňován polský původ. V pátém dílu je naznačována určitá distance židovských měšťanů Kinberga a Wegmana vůči polským Židům. Stále se ale zdůrazňuje, že Židé přišli odjinud, jsou cizí.

germanizace: „A tak voláno sem dělnictvo polské, z devadesáti procent negramotné, které bylo možno zpracovat a proti Čechům a českým snahám stavěti“ (ibid.: 15).⁴¹

Zatímco v románu *V záři milionů* se negativní postoj vůči imigraci do Ostravy spojuje především s protižidovským postojem – proti polským Židům, v románu *Na kresách* se naopak setkáváme s výrazně negativním postojem vůči polské – především dělnické – migraci. To se dá alespoň částečně vysvětlit tím, že polská židovská migrace se usazovala především ve městech, zatímco polští dělníci se usazovali i v jiných lokalitách.

⁴¹ Protiimigrační je výrazněji Tůmova předmluva k románu, která vznikla kolem roku 1913. Je to také přibližně doba, kdy Tůma píše pravděpodobně román *Na kresách*, který je výrazně protipolsky zaměřen. V jeho vnímání Poláků a polské migrace mohlo dojít k jistému posunu.

9. Román *Na kresách*

Román *Na kresách* je koncipován do pěti dílů. Poprvé vyšel v roce 1922 v nakladatelství Al. Zelinky. Doba vzniku románu spadá podle Tůmovy poznámky pod čarou do období kolem roku 1910. V románu Tůma uvádí „Psáno v době plebiscitního boje o Těšínsko“, což dle Srbové (2012; 2014) odpovídá době mezi lety 1918–1919, kdy po válce mezi Čechy a Poláky propukly nepokoje o slezské území. Doslov je naopak datován do roku 1921.

Dějště románu je situováno do fiktivní vesnice Záhlubek na Těšínsku na přelomu 19. a 20. století. Do vesnice z Prahy přichází učitel Vladimír Divoký – vlastenec, učitel a vynikající hudebník. Postupně se seznamuje s místními poměry a přes prvotní nedůvěřivost je do vesnického prostředí přijat. Román má silně agitační charakter, s nímž se pojí schematizace, typizace postav a celková stereotypnost. Poměrně záhy se Divoký dostává do střetu se svým nadřízeným nadučitelem Vopičkou a farářem Dominikem Malcharem. Zatímco Vopička je především představitelem germanizace a odrodilství, Dominik Malchar je tmářským klerikálem, který podporuje modlářství, fanatismus a nevzdělanost lidu.⁴² Oba – nadučitel a páter Dominik – si chtějí udržet nad lidmi moc. Zatímco mezi Dominikem a Divokým dochází k závěru románu ke smíru, s Vopičkou se Divoký nesmíruje.

Divoký nejprve sleduje a opatrně poznává prostředí. Potom začne šířit nejen vzdělání ve škole (projevuje se například „správným“ výkladem „velkých“ českých dějin), ale i osvětu mezi dospělými – vymezuje se proti zastaralému pojetí víry, proti „národní nečinnosti“ a snaží se povznést mimo jiné i český jazyk. Zakládá spolky (hudební a taneční), snaží se o rozšíření knihovny, pořádá přednášky. Proti jeho činnosti stojí jak Vopička, tak páter Dominik Malchar.

V celém románu je konstruován pocit nebezpečí a ohrožení, které hrozí českým lidem ve Slezsku. Román přináší obraz poněmčených a popolštěných slezských venkovanů a dělníků. Ti jsou ohrožováni nejen germanizací a polonizací jako takovou, ale také tím, že průmysl se dostává do „cizích“ rukou.

Vyprávění je koncipováno do pěti dílů, z nichž každý nese název podle povětrnostních podmínek, které naznačují symbolický význam: *Pod mrakem*, *Přeháňky*, *Blýskavice*, *Bouře na horách* a *V ranních červánkách*. Pojmenování jednotlivých částí odpovídá stupňující se zápletky. Nejdramatičtější částí je tedy čtvrtý díl – *Bouře na horách*, v němž postupně dojde

⁴² Na jeho charakter odkazuje i jeho jméno – je „inkvizitorem“.

k naprostému vyhocení situace – až k velmi vypjaté tematizaci. Názvy kapitol odkazují k oblíbenému postupu Tůmy. Dramatický děj se zrcadlí v nepříznivém počasí – obvykle bouří či vichrem, případně hustou neprostupnou mlhou.

9.1 Předmluva *Slezskému lidu!*

Román obsahuje v prvním díle předmluvu *Slezskému lidu!*, která se nachází za úryvkem Bezručovy básně *Já III*. Předmluva evokuje zápas a osamocení Slezanů, kteří stojí na „bitevní čáře hraničních hor“. Osamocenost a heroičnost boje evokuje i proklamace: „Poutníče, zvěstuj, že my tuto stojíme a bojujeme, jakož zákony kázaly nám“ (Sokol Tůma 1928d: 7) odkazující na bájnou bitvu u Thermopyl. Vypravěč přímo oslovuje a obrací se na slezský lid. I v předmluvě se vrací Bezručovy verše:

*Tam pod horama, pod vysokýma
k nebi co zvedly své témě,
tam žije, žije, nevykreslená,
nevyzpívaná, nezpodobená,
bída té goralské země.*

(Sokol Tůma 1928d: 8)

Vypravěč v předmluvě víceméně reaguje na výzvu básně – zpodobnit utrpení Slezska, které je v celém románu pojímáno jako oblast zbytku Čech vzdálená a neznámá, případně nedocenená. Předmluva oslovuje také čtenáře z Čech a Moravy. Právě ti mají získat povědomí o „úporném boji“, který je veden na slezských hranicích. Předmluva také evokuje bezprostřední nebezpečí, resp. naléhavost, v obavě vypravěče, zda už není příliš pozdě.

9.2 „Vlastenecký panteon“

Román *Na kresách* není tak výrazně koncipován jako studie, jak je tomu v případě románu *V záři milionů*. Projevuje se to mimo jiné o něco slabším hlasem vypravěče, intence románu je ale podobná. Zatímco román *V záři milionů* je již v předmluvě koncipován jako studie, učební materiál, román *Na kresách* míří spíše k vytvoření jakéhosi mýtu o boji Slezanů na pomezí, vytvoření heroického příběhu boje Slezanů za svá starodávná – česká – práva.

Postava učitele Divokého je proto silně mytologizována. Divoký je všuměl, jeho zásadní vlastnost ale spočívá v tom, že dokáže v prostém slezském lidu postupně vzbuzovat národní cítění. Jeho velký hudební talent dokáže přitáhnout lid nejen během bohoslužby, ale

lid sedává pod oknem Divokého, když hraje ve svém volném čase, a „zbožně“ poslouchá. V Divokém ale zcela jistě probouzí tvořivost jeho národní citění, kontrastně k němu působí odpadlík Vopička, neschopen tvůrčí činnosti a nevalného hudebního talentu. Také v dceři domácího, u něhož se Divoký ubytoval, Medě čím více roste národní uvědomění, tím lépe hraje, tančí a zpívá. Fanatismus a modlářství slezských lidí postupně nahrazuje jiný posvátný obsah, jehož nositelem je Divoký. V závěru druhého dílu během hry Divokého a Medy mají lidé pocit zbožnosti, větší blízkosti boha než v kostele: „I tito lidé zbožně poslouchali. Bylo jim tak blaženě, v duši jako by Bůh se k nim blížil. Tak jim dosud nikdy, ani v kostele, nebylo. Beze slova, mlčky, poslouchali to veliké finále splnutí duší...“ (Sokol Tůma 1949: 233).⁴³

Podobně Divoký dokáže probudit dosud netušené city i v Josefu Fajkošovi, bratru Medy, který studuje na kněze. Po setkání s Divokým přehodnocuje svůj vztah k víře a bohu, objevuje vztah k rodné půdě a tím pádem i k národnosti: „Vámi nový život v duši mé rozpučel, nová dosud nikdy neprocítěná láska k těmto horám a k tomuto lidu v srdci se mi probudila. Poznal jsem něco nového, velkého růsti přede mnou, něco, čemu je nutno uměti vzdorovat“ (Sokol Tůma 1928g: 126). Josef Fajkoš se nakonec rozhodne odejít ze semináře a stane se hospodářem. Divokého působení na okolí, na jeho „probuzení“, je velmi nápadné. Divoký vystupuje jako jakýsi „národní misionář“. Činnost Divokého připomíná téměř náboženskou činnost (což je v kontrastu k tmářské činnosti pátera Dominika a dalších kněží). I inspektor, kterého po stížnosti pošlou na kontrolu Divokého, si po jeho řeči vzpomene, že je Čech: „Snad sám zvyklý pouze na skrčené povahy, seschlé v tichošlápské byrokracii – po dlouhé době poznáv určitou a vyhraněnou povahu, vzpomněl si, že je také rodem – Čech...“ (ibid.: 179). Stejným obratem projde i pasivní farář Molinek, s kterým Divoký vede debatu. Nakonec i Molinek uznává význam národnostní otázky v rámci náboženství. Schematičnost románu se projevuje především v tom, že každá postava je typizována jako představitelka jistého názoru, pohledu na svět. Ve chvíli, kdy vejde s Divokým do sporu, jsou tyto názory konfrontovány. Divoký buď postavu přesvědčí, a ta se pak mění (např. farář Molinek), nebo prohrává (např. nadučitel Vopička).

V románu se vyskytuje mnoho skutečných postav české kultury, zvláště spojených s prostředím Slezska. Takovou výraznou postavou je například hudební skladatel Eduard Bartoníček, František Sláma, Josef Kalus, František Zíka či například farář Böhm (viz také Srbová 2012: 63). Divoký je také mimo jiné čtenářem Masaryka, Drtiny, opakovaně se

⁴³ Ve vydání z roku 1928 je pasáž vypuštěná, je ovšem součástí vydání novějších.

objevují i jména Machara a Havlíčka. Učitel Divokého (na housle) je Antonín Dvořák. Mezi hodnotiteli slezských tanců, které Divoký objevil, je například estetik Hostinský.

Již na začátku románu Divoký projíždí vlakem Valašsko, které vztahuje k Palackému. Projíždí též jeho rodištěm v Hodslavicích. Jako náhodou si k němu přisedají mladé venkovské dívky – samozřejmě příbuzné Palackého. Kontrastní obraz zašlé slávy Čechů a nynějšího úpadku Slezska je evokován jednak tím, že v rodišti Palackého je slyšet němčina, jednak tím, že vnučky Palackého – „největšího Čecha“ – pracují ve stáji. Při setkání s nimi Divoký pociťuje zbožnost: „Skoro zbožně se na ně díval – na ně, v jichž žilách koluje krev Palackých. Zvláštní úctu k nim pocítil“ (Sokol Tůma 1928d: 14).

Divoký je také příjezdem do Slezska zaskočen, přestože o něm v Praze vyslechl řadu přednášek a přečetl řadu knih. Mezi znalce kraje mimo jiné (Matulová, Svozil, Skýpa) vypravěč uvádí právě i Sokola Tůmu. Také Divokého půjčování literatury Medě plní funkci doporučené národní literatury nejen pro Medu, ale i pro čtenáře románu. Tůma tak představuje svoji představu kánonu, který je odstupňován od „pochopitelnějších“ děl k těm více náročným: „Postupně musíte si zvykat knihám, abyste jim rozuměla. [...] Máte-li mítí podobný prospěch z četby, prospěch vzdělání, musíte pozvolna postupovati a zvykati silnějšímu životu a drsnější pravdě“ (Sokol Tůma 1928e: 23). První četbou je kniha Beneše Třebízského *V záři kalicha*. Další program Divoký představuje: „Nyní vám půjčím Raise, blízkého vám kresbou selského života, potom Nerudu, mistra v kresbě záchvěvů lidské duše, potom Kunětickou, Preisovou, Čecha a tak dále až k Arbesovi a Zeyerovi. A potom teprve básníky: Sv. Čecha, Heyduka, Sládka až k Vrchlickému“ (ibid.: 24). Vrchlického verše se také (v souladu s postupem četby) nacházejí jako motto k pátému dílu.⁴⁴ Když farář provádí Divokého Vítkovicemi a zasvěcuje ho do slezských poměrů, komentuje vlastnictví dolů rodinami Guttmanů a dalších, farář charakterizuje poměry slovy Svatopluka Čecha:⁴⁵ „Nic není našeho, všem cizí vládne“ (Sokol Tůma 1928d: 160), přímý odkaz chybí, narážka patrně odkazuje na *Lešetínského kováře*.

Učitel Divoký má být pravděpodobně další postavou v zástupu těchto „obroditelů“, je to vzor správného vlastence. Zakládání spolků a jeho působení v Záhlubku má působit jako

⁴⁴ Jde o díl, v němž je po prohře a různých peripetiích nakonec lid „probuzen“ a dokáže sám bránit své hodnoty – viz souboj o českou píseň a mši níže.

⁴⁵ Svatopluk Čech se jako citovaná autorita (mezi jinými) objevuje opakovaně. Čechův *Lešetínský kovář* byl jedno z nejoblíbenějších děl Tůmy a patřil k jeho častým recitačním kouskům.

návod obrodné činnosti.⁴⁶ Vše je podtrženo tím, že postava učitele Divokého má reálnou předlohu. V Ostravanu z 25. 11. 1901 přináší Tůma záznam přelíčení, v němž byl Tůma souzen za uveřejnění článku *Kdo demoralisuje naši mládež a lid vůbec* jakéhosi učitele Josefa Divokého. Žalobci byli kněží z valašskomeziříčské fary (Ostravan 25. 11. 1901: 1–5). Obdobný spor mezi duchovními představiteli a učitelem nalezneme i v románu, spor mezi tmářskými duchovními a učitelem Divokým je jedna z ústředních zápletek románu. Inspiraci skutečnou osobou učitele uvádí Tůma také v románu v poznámce pod čarou.

Přesto však nejen díky své vyhraněně kladné charakteristice je postava učitele Divokého konstruována na základě kulturních odkazů. Už tím, že Divoký pochází z Chodska, Tůma vnáší do celého románu mytologizovaný boj chodských sedláků proti německé vrchnosti zcela vytvořený Jiráskovým literárním zobrazením, které na konci 19. století a začátku 20. století v české společnosti rezonovalo a vytvořilo obraz chodské minulosti (Hrbata 1999). Odkazy na chodský původ Divokého jsou v románu přítomny opakovaně, Divoký často vzpomíná na svůj rodný kraj pod Čerchovem, na Šumavu. Nejde ale o letmé zmínky nechávající na čtenáři, zda si spojí chodskou rebelii s bojem Divokého za Slezsko, ale o zcela záměrnou konstrukci propojení. Divoký je poután k Janu Sladkému Kozinovi takřka pokrevně: „Byl z krve tohoto silného, zdravého lidu. I v jeho žilách proudila krev Jana Koziny. Byl z rodu tohoto národního mučedníka, obětovaného Lamingerem na popravišti na náměstí plzeňském za práva lidu chodského“ (Sokol Tůma 1928e: 19). Boj proti útisku má Divoký daný víceméně rodově, je již svým původem předurčen ke střetu s „germanizací“. I on se v závěrečném díle stává takřka mučedníkem. V pokrokových listech vydává články o ohrožení českého školství germanizací, píše o symbolické „popravě nepohodlných učitelů“ kněžími (Sokol Tůma 1928g: 150), ke které vinou pátera Dominika záhy téměř dojde.⁴⁷ Když je Divoký vyhnán na základě falešných obvinění a pomluv sedlákem Fajkošem, téměř umírá ve vánici, než aby se ubytoval v hostinci, který vlastní Žid, a odkud se ozývá německý zpěv: „[...] slyšel tento řev a vydal se raději do hrozné sněhové vánice, než by zůstal v místě, kde rodní slezští lidé vlastní rukou kopali svému kraji hrob...“ (Sokol Tůma 1928h: 40). Divoký se pak musí skrývat a léčit se se smrtelnou nemocí u sedláka Firkušného. Jako mučedníka

⁴⁶ Stejně tak to, co čte Divoký, by měl číst správný vlastenec.

⁴⁷ Po řadě neshod Dominik ve své mstivosti a nesnášenlivosti vyvolá v novinách aféru, kdy je ještě z dob působení v Praze Divoký obviněn za to, že mohl za smrt těhotné učitelky Milady, s níž se stýkával. Vesniční lidé pomluvě uvěří a sedlák Fajkoš (otec Medy a Divokého ubytovatel) Divokého vyhání. Nakonec se však Divokému a jeho přátelům povede prokázat nevinu. Informátorem Dominika je kaplan z vesnice, kde učitelka Milada působila, a téměř v duchu her Jára Cimrmana se odhaluje, že právě onen kaplan je skutečným otcem schovanky faráře Molinka – Bětušky.

chápe Divoký i sám sebe, když Medě v době skrývání říká: „Jdeš-li bezohledně kupředu, musíš mít odvahu buď světce, nebo blázna, ale v každém případě mučedníka“ (ibid.: 66).

Boj Chodů proti německé vrchnosti se ale výrazně spojuje nejen s Divokým, ale především s bojem Slezanů proti germanizaci a polonizaci. Vypravěč konstruuje souvislost obou pohraničních oblastí, Slezané jsou tím pádem označováni například jako „slezští Chodové“ (Sokol Tůma 1928e: 172). Při návštěvě Prahy se předseda Měšťanské Besedy loučí se souborem mimo jiné slovy: „Stůjte tam pevně na stráži národních zájmů, na půdě nejnebezpečnější. – Jste Chodové našeho českého východu, a buďte ujištěni, že vás neopustíme. Celý český národ musí vzít váš boj za svůj. Nesmíte býti naší mrtvou stráží východu, ale živou stráží českého Slezska“ (Sokol Tůma 1928f: 158).

Představa boje románových Čechů za Slezsko souvisí s představou historického nároku Čechů na slezské území. Tůma v tomto motivu tlumočí hlavní argument českých nacionalů pro přináležitost Slezska k českým zemím.⁴⁸ Starobylost a přirozené právo Čechů na území Slezska je v románu dokazováno nálezem starých rukopisů a tisků. Radní Firkušný z vedlejší vesnice Bučiny je sečtělý mladý rolník, jehož tchán byl slezským písmákem, který uschoval staré knihy. S Divokým se spřátelí a knihy mu ukazuje. Uchovává českobratrské modlitební knihy, český kancionál *Cithara Sanctorum* Jiřího Třanovského,⁴⁹ *Orbis pictus* původního vydání a ne zcela překvapivě *Kralickou bibli* z roku 1593,⁵⁰ *Cechovní knihu města Těšína* a další vzácné tisky, všechny jsou důkazem starobylého práva Čechů na Slezsko: „Tyto knihy viní ze lži Poláky i Němce, dokazujíce, že dávno zde byla čeština domovem. Tyto zpěvníky potvrzují historii a tyto těšínské zápisky jsou svědectvím nad jiné správnějším, že lhou Němci a lhou i Poláci. Jediná pravda je: umělé poněmčení a popoštění zdejšího kraje“ (Sokol Tůma 1928d: 189). Později ještě nalézají staré notové zápisy a popisy lidových slezských tanců z 18. století. Divoký pořídí opis a originál posílá do muzea království českého

⁴⁸ Viz Gawrecki (2003), Friedl (2012). Argument historické přináležitosti Slezska k zemím Koruny české se vrací na české straně i ve sporech o slezské území v letech 1918–1920. Poláci naopak propagovali především přirozené právo – početní převahy.

⁴⁹ Třanovský byl českým hymnologem, nazývaným českým Lutherem (Kaszper – Małysz: 2009).

⁵⁰ V románu se také vrací opakovaně motiv českobratrské minulosti a husitství: „Žádný nepřítel tolik by nás neničil, kdyby v nás bylo ještě trochu energie českého husitství. Zapomněli jsme, že předkové naši byli českými bratry“ (Sokol Tůma 1928e: 72). V této souvislosti se mi zdá vhodné podotknout, že románová Bučina pod vedením Firkušného, jehož rodina se evangelické víry vzdala nedávno, jako jediná ze tří blízkých obcí (Bučina, Záhlubek, Doloplazy) odolala nebezpečí germanizace. Také Sokol Tůma svůj původ odvolával k husitské minulosti (viz výše).

do Prahy, kde jsou později přehrány v Rudolfinu, vzbuzují nadšení ve vlasteneckých kruzích, a dokonce motivují k výjezdu souboru do Prahy, který tance a zpěvy předvádí na Žofíně.

I slezský průmysl měl být původně v rukách Čecha.⁵¹ Když farář při přestupu v Ostravě během pouti ukazuje Divokému město, vysvětluje mu zdejší poměry. Rod Guttmanů, majitelů uhelných dolů, bohatne na původně českém jmění: „Důl Vondráčkův, onoho Vondráčka, jenž byl prvním opravdovým ředitelem uhelných dolů na Ostravsku tvůrčím duchem, silnou energií a vůlí proniknout, jasným rozhledem opatřen, jemuž dnešní Guttmannové děkují za ohromné miliony, které jim získal. Český člověk, muž práce, jehož jmění z holých rukou vzrostlé, páčilo se při jeho smrti na 17,000.000 K.“ (ibid.: 117). Koneckonců, i Divoký se v závěru románu stává majitelem uhelných výkopů.

Tůmův vypravěč a učitel Divoký se sice vyhraňují proti klerikalismu, proti tmářství, román ale svými odkazy a značně schematickým zobrazováním přispívá k vytvoření jakéhosi „vlasteneckého panteonu“. S pojmem národ se spojuje téměř posvátnost a obrozený slovník. I slezský lid hledí na Divokého zbožně a české království je označováno jako „trojjediné“. S tím souvisí i uvádění českých spisovatelů,⁵² znalců Slezska a četba Divokého. Divoký se stává příkladnou postavou, která by měla být následována. Četba Divokého a jím uznávaní spisovatelé jsou doporučenou četbou správného Tůmova čtenáře-vlastence. Také Divokého počínání – zakládání spolků atd. – je pojímáno jako vzorové. V tom spočívá Tůmova naukovost románu *Na kresách*. Nejvýraznější autoritou pro poměry ve Slezsku a k jeho obrazu je ovšem Petr Bezruč.

9.3 Petr Bezruč

K Petru Bezručovi se Tůma hlásí již úvodními verši v románu *Na kresách*, jimiž některé z dílů začínají.⁵³ Bezručovy básně byly publikovány nejprve v roce 1899 v Čase, knižně v roce 1903 pod názvem *Slezské číslo*. Vzhledem k tomu, že Bezručovy písně měly v Českém Slezsku prakticky hned po svém uveřejnění ohromný ohlas (Štěpán 1999), je pravděpodobné,

⁵¹ Z Tůmovy tvorby by se mohlo zdát, že je Tůma výrazně zaměřen proti průmyslovému vývoji. Zvláště závěr románu *Na kresách* nás ale spíše přesvědčí o tom, že Tůma prosazuje spíše průmysl v rukou českých majitelů.

⁵² Kromě zařazení Sokola Tůmy mezi znalce kraje se také hrají v Záhlubku Tůmovy hry – *Soucít a Pasekáři*. Tůma tak nenápadně do představy kánonu zařazuje i sebe.

⁵³ Spojitost Tůmovy tvorby s poezií Petra Bezruče si již několik autorů všimlo, jde ale zpravidla jen o zmínky (např. Tomášek 1997; Gracová 1992; Srbová 2012). Vztahu tvorby obou autorů se věnuje i v menší míře Vojtěch Martínek (1957). V jejich tvorbě vidí pouze spojitost časovou a krajovou, podle Martínka jde o „dva umělecké světy velmi rozdílné: liší se proniknutím do životní zkušenosti, uměleckým posláním, ponorem do dramatického vření kraje“ (Martínek 1957: 12).

že je Tůma již při psaní původního (časopiseckého) znění románu *V záři milionů* znal. Zcela explicitně se k Bezručovi vztahoval románem *Na kresách* s podtitulem „Původní román z kraje Bezručova“. Prakticky celý román je postaven na rozvíjení bezručovského obrazu Slezska. Bezručova poezie je do románu integrována jako konstitutivní prvek. Bezručovy verše román uvádějí, románové postavy Bezruče citují jako zdroj charakteristiky poměrů a Tůma v románu rozvíjí motivy z Bezručovy poezie. I symbolické spojení boje Slezanů proti útisku s bitvou u Thermopyl, poprvé užitě v předmluvě románu, je původně Bezručovo – viz báseň *Leonidas*. Bezruč se stává autoritou i mluvčím Slezska a slezských poměrů.

Slezsko je v Tůmově tvorbě vnímáno jako jakási specifická krajina, vzdálená Čechám i Moravě. Již při úvodní cestě Divokého do Slezska je proměna kraje zcela patrná. Divoký se ocitá v „jiném světě“, světě ohroženém, z okolí na něj doléhá němčina a pochroumaná čeština, ocitá se ve světě, který je v jasném protikladu ke zbytku Čech a Moravy a kde ho začíná tísnit všudypřítomné ohrožení, které je vykresleno s patřičnou naléhavostí. Podobné je to i v Bezručově poezii: „V Bezručově fikčním světě se Těšínsko a celé Slezsko proměňuje v jakousi apokalyptickou krajinu, kde je vše příkře rozděleno – páni a otroci, bohatství a bída, bezprávi a právo“ (Holý 2016: 33). Pro Tůmu i Bezruče je charakteristický sociální pohled a nacionální tematika postavené na výrazných (především sociálních) kontrastech. V obou případech je posilován dojem, že stačí jen málo, a vše je zcela ztraceno.

Oba autory spojuje také iluze dokumentárnosti. V románu *Na kresách* Tůma pracuje také s místy a postavami z Bezručovy poezie a zároveň je explicitně k básníkovi vztahuje. Tůma například rozvádí motiv poutě na Hrabýň, které se Divoký ze začátku románu zúčastní a získává si tím záhlubecké. Na Hrabyni slouží dobrotivý farář Böhm, na něhož v promluvách postavy románu opakovaně naráží. Slouží jako příklad dobrého duchovního (na rozdíl od jiných duchovních – například páter Dominik): „Pan farář Böhm je znamenitý člověk, znamenitý. To víte, že by Bezruč o něm nepsal básně, kdyby nebyl výtečným člověkem“ (Sokol Tůma 1928d: 56). Nebo dále rozhovor Divokého s farářem Molinkem: „„Ah,“ překvapeně zvolal učitel. „Tošonovice. Vzpomínám roztomilé básně Bezručovy: Tošonovice. Zde se tedy odehrává boj o právo mezi Čechy a Poláky?““ (ibid.: 108). Obdobně se v románu v mluvě postav ojediněle objevuje postava markýze Gera,⁵⁴ tedy arcivévodý Bedřicha: „[...] Najdete zde poměry k neuvěření a zejména tu v blízkosti Těšínské komory, panství arcivévodova, bývalého léna koruny české, ve stínu velkých znaků, markýze Géra, ubíjí se

⁵⁴ Se jménem Gero se setkáme i v Tůmově románu *Pan závodní*, jedná se o postavu barona, který získá šlechtický titul za hospodářské úspěchy (Svozilová 1999: 179).

českost i český lid a jeho odvěké právo rodobytu. [...]“ (ibid.: 201–202). Tůma zde rozvíjí Bezručovo spojení arcivévody Bedřicha s postavou germánského markraběte Gera, který lstí pobil třicet slovanských náčelníků. Osobně ale postava v románu nevystupuje, nalezneme ji několikrát v rozhovorech postav o ohrožení germanizací.

I postava učitele Divokého je alespoň částečně spjata s Bezručovou poezií. Učitel Divoký je tak trochu „kantorem Halfarem“. Když je s ním veden soudní spor a je na něj zavolán školní inspektor, Divoký se s Halfarem ztotožňuje: „Aniž věděl jak, na mysl mu přišla báseň Bezručova ‚Kantor Halfar‘“ (Sokol Tůma 1928g: 172).

Když Divoký prochází Frýdkem a děsí se poněmčených jmen, vztahuje se vypravěč k Bezručovým básním – *Maryčka Magdónova* a *Bernard Žár*. Divoký zahlédne jméno Žaar: „Hlavou mu tryskla veliká tragika básní Bezručových. Jako by živě se mu zjevila Maryčka Magdónova. Tam, tam leží Ostravice, tam jsou Staré Hamry, tam leží ubohá oběť... A jako by krácel hřbitovem oněch sedmdesáti tisíc, o nichž píše Bezruč s takovou zoufalou nadějí, že leží tam pod Těšínem“ (Sokol Tůma 1928d: 21). Motivy Bezručových básní prostupují románem jako skutečné události, jako svědectví útisku. Tůma s nimi nakládá jako s aluzemi Vrchlického v románu *V záři milionů*. Odpovídá Tůmově pojetí literatury jako učebního materiálu, tak také nakládá s literaturou románový učitel Divoký.

S obrazem ohrožení souvisí i opakované využití motivu Bezručovy básně 70 000: „A nad tím vším směje se nepřítel a kráčí za svým cílem, ať Polák nebo Němec, a byrokrat si mne ruce. Sedmdesát tisíc Bezručových Slezanů popoľštili, sedmdesát tisíc poněmčili, sedmdesát tisíc zotročili. A my čteme tyto básně při slavných večerech, kde se pije víno a pivo a dobře se jí. A je nám při tom tak blaze a tak dobře, třeba by sám básník Bezruč i s tím zdejší lidem umíral hlady. Vypoľchneme Bezručovy básně, povzdychneme a řekneme: Jo – jo, je to bída. A tož – ještě jednu...“ (Sokol Tůma 1928e: 64). Bezručova báseň se vyskytuje v kontextu obžaloby nečinnosti Čechů: „V tom, přátelé Češi, bolestný výkřik Bezručových básní. ‚Sedmdesát tisíc hrobů kopají nám pod Těšínem‘ – jenomže těch sedmdesát tisíc hrobů kopeme sobě sami“ (Sokol Tůma 1928f: 18). Báseň je také mottem ke čtvrtému – tedy nejdramatičtějšímu – dílu románu. V tomto dílu také dochází k vyostření potyček a k vyhrocení boje mezi Divokým a jeho nepřáteli – Vopičkou a páterem Dominikem.

Vliv Bezruče je patrný i v zobrazení „cizích“, těch, kdo Slezsko ohrožují. Bezručovo Slezsko je místem útisku a neustálého ohrožení těmi „cizími“. Jsou to jednak Němci, jednak Židé, jednak Poláci. Výrazný motiv německé či polské školy, která nahradí českou, se

objevuje u obou autorů. Také motiv cizí řeči, případně „protivného“ zvuku mluvy je vlastní oběma autorům.

Němci a Židé jsou v Bezručově poezii blízce spojeni. Jsou to ti bohatí, páni, majitelé hutí a dolů. Židé jsou ale také ti, kteří přicházejí z Polské – z Haliče. Motiv získání majetku a rychlého zbohatnutí haličského Žida nalezneme například v básni *Papírový Mojšl*: „Z Polské přijde žid k nám pod Beskydem, / za pět roků ves má – napřed víme –, / kdysi žebrák, nyní oře lidem, / u všech děvuch má ius noctis primae“ (Bezruč 2014: 25). Obraz příchodu Žida na venkov z Haliče, kde získává moc a zbídačuje naivní lid, oba autory taktéž spojuje. Stejně tak motiv chlípnosti, svádění venkovského děvčete. Ten u Tůmy nalezneme výrazně v románu *V záři milionů*. Zároveň Tůma i Bezruč představují postavu chudého Žida, který není na peníze. U Sokola Tůmy je to Chaimův otec – Eleazar Bauchbrenner, Bezruč nabízí postavu Papírového Mojšla. V obou případech jsou jejich charaktery vnímány jako výjimka, nicméně svojí fyziognomií zůstávají „židovští“. Lyrický subjekt Bezručovy básně se ovšem určitým způsobem s Mojšlem ztotožňuje, v závěru básně ho oslovuje „bratře“. Tůmova postava však zůstává zcela stereotypní obrácením typických „židovských“ vlastností v opak.

Cizost přinášejí ale také Poláci. Poláci jsou jak u Bezruče, tak u Tůmy jako ti, kdo poplašují české školy. Poláci jsou u Bezruče výrazně spojeni s polským kněžstvem. I Tůma svůj negativní postoj k většině kněžstva spojuje alespoň částečně s protipolským postojem. Výrazně motiv polských kněží, kteří vytlačují kněze české, přichází v závěru románu v postavě faráře Molinka, který je nahrazen polským duchovním, nakonec se ale po několika letech vrací triumfálně na své místo.

Bezručova poezie je v Tůmově románu *Na kresách* tedy výrazným konstitutivním prvkem. Pomocí ní se vytváří monumentální příběh útisku slezských Čechů. Bezruč je chápán až jako mýtický slezský bard. Jeho poezii si národně uvědomělé postavy spojují s konkrétními místy, používají ji v hovorech jako důkaz útisku, jako dokument skutečných poměrů.

9.4 Zpěv jako národní zbraň

Velmi výrazným motivem (který může sloužit i jako interpretační klíč) románu *Na kresách* je hudba, jež prostupuje celým románem. Důležitou úlohu hrají především hymny a lidová hudba (tedy především kolektivní zpěv). Není náhodou, že dva nepřátelé – Divoký a Vopička – se liší v hudebním talentu. Divoký je nadaným hudebníkem, lid slezské vesnice na základě hudby stmeluje a národně probouzí. Naopak Vopička jako odrodilec není schopen tvůrčí

činnosti, tedy ani hudby, svou neschopností od sebe lid spíše odpuzuje.⁵⁵ Chybí mu k tomu předpoklad, a to je zcela jistě národní cítění.

Divoký naopak takřka začne svoji národní činnost hudbou. V závěru prvního dílu za ním přichází Meda Fajkošová a prosí ho, aby ji začal vzdělávat. Je to jakýsi iniciační moment, v němž se rozhodne povznášet místní lid – bere do ruky housle a hraje – zatím sám. V závěru druhého dílu má již Meda za sebou jisté vzdělání a hrají spolu, hudbu obou pod okny poslouchá lid.

Lid se v románu hudbou nechává národně „probouzet“. Je to také hudba, která je v pátém dílu prostředkem boje proti útisku – jedinou zbraní, jež tito lidé na obhajobu své českosti mají. Po nastoupení polského kněze do Záhlubku jsou bohoslužby vedeny v polštině a český zpěv je zakazován. Při červencové pouti je veden obřad polsky a německy pro tři rodiny, proto čeští občané Záhlubku, kterých je většina, začnou spontánně hlasitě zpívat česky. Poláci do českého zpěvu vtrhnou polským a takto se obě skupiny překřikují. Polský farář se Čechy snaží utiшит a Vopička podporuje polské zpěváky, ať zpívají hlasitěji a český zpěv překřičí. Český zpěv vítězí. Respektive mše není dosloužena do konce.

Proti zpěvákům je vedeno vyšetřování, k těm, kteří jsou označeni za původce, se přidávají další, kteří sami sebe usvědčují, že také zpívali. Nejvýraznější osobnosti jsou dokonce odsouzeny za zpěv do vězení, mezi nimi i Meda Fajkošová. Zpívající jsou obžalováni pro rušení náboženství. Zde se díky zpěvu začíná projevovat soudržnost, která vede k vítězství. České časopisy – všech politických příslušností – stojí na straně zpívajících Čechů⁵⁶ a po jejich odsouzení na ně přináší „chvalozpěvy“. Důležitým faktem také je, že lid zpívá spontánně.⁵⁷

S motivy hudby souvisí i nález starých kancionálů, v nichž je důležitá kolektivnost zpěvu. Navíc tím, že jde o evangelické kancionály, může Tůmův vypravěč implicitně odkazovat na kolektivitu husitských zpěvů a na požadavek evangelíků na užívání národního jazyka.

Zpěv/hudba je v románu téměř v herderovském smyslu vyjádřením duše lidu. Divoký ho nalézá a vrací lidem zpět, aby se národně probudil. Lid pak ve chvíli bezprostředního ohrožení zpěv nalézá a používá ho jako kolektivní „zbraň“. Národně probuzený lid tak svoji podstatu vyjadřuje kolektivním zpěvem. I úplný závěr románu *Na kresách* vyjadřuje tento

⁵⁵ Naopak když hraje v kostele Divoký, i účast je o mnoho větší.

⁵⁶ Viz Tůmův požadavek spolupráce všech českých periodik během hilsneriády (Ostravský obzor 6. 5. 1899: 2).

⁵⁷ Zároveň je to německý zpěv v židovské hospodě, který Divokého zažene do vánice, kde mu hrozí smrt.

symbolický význam: „[...] a jako by i tam byla radost z této chvíle, že i ten slezský lid dovedl najít svého Vykupitele v tom – že našel sebe. V zahradě ozval se zpěv. Lid zpíval...“ (Sokol Tůma 1928h: 291).

9.5 Motivy cizosti

Román pracuje s různými představami cizosti a ohrožení. Bezprostřední nebezpečí hrozí Čechům-Slezanům nejen od Němců, Židů a Poláků, ale také – a to především – od vlastních lidí – renegátů. Slezsko je charakterizováno jako zvláštní místo, zcela odlišné od zbytku Moravy a Čech, kde vše funguje jinak. Protiklad je kladen nejen mezi „naším“ a „cizím“, ale také mezi „Prahou (Vídni)“ a „Slezskem“, potažmo mezi „Čechami“ (Moravou) a „Slezskem“. Distance je vyjádřena tím, že Praha problémům Slezska nerozumí: „To naše Slezsko je tak krásné, tak krásné a tak nešťastné. Nikdo mu ani v Brně, ani v Praze, ani ve Vídni mezi našimi politiky nerozumí nebo, co horšího, rozuměti nechce. Ba radí se nám k samovraždě z Prahy i z Vídne“ (Sokol Tůma 1928e: 73).

9.5.1 Slezané

Slezané jsou v románu popisováni jako mírný, poddajný lid: „Lid sám je dobrý, ale měkký, poddajný a stává se sám sobě katem tím, že z něho každý uhněte, co chce, třeba největšího nepřítele vlastního rodu“ (ibid.: 78). Slezané jsou ovládáni Němci, či němčící správou obce, jsou také udržováni ve fanatické a modlářské víře. Jsou hospodářsky ovládáni „cizími“.

Ztělesněním Slezska a slezského lidu je Meda. Jako jedna z prvních je „náchylná“ se od Divokého učit. Je si vědoma své zaostalosti a nesečtěllosti: „Meda je méně vzdělaná, za to citová, pasivní, zrovna prototyp slezského člověka a vzor slezské povahy“ (Sokol Tůma 1928d: 175). Meda prosí Divokého, aby jí půjčil knihy, z nichž by se mohla vzdělat: „Toto dítě, jako by jménem českého Slezska volalo o pomoc, protestovalo proti všemu, čím je spjato: poníženosti, nevědomosti, zatemnělosti, pověře, fatalismu a všemu, čím tento český člověk Slezska trpí, odvislým se stává od vůle druhých, již mu diktuje rozkazy, jimiž ho duševně ohlupují, o národnost ohlupují, o řeč připravují a povahu jeho utloukajíce“ (ibid.: 222).

Divoký na Medu působí obdobným způsobem jako Dubský na Deboru v románu *V záři milionů*. Opět je to žena, která pod vlivem dobrého českého vlastence začne jako jedna z prvních pociťovat národní uvědomění a prochází celkovou proměnou. Zatímco Debora začne mít téměř slovanský vzhled a celkově zkrásní, Meda v sobě objeví neobyčejný hudební

a taneční talent, podpořený tím, že ho využívá ke zpěvu národních slezských písní a tanci slezských národních tanců, dokáže se také neobyčejně dobře vyjadřovat a ještě více zkrásní.

Slezská identita je ale pocíťována jako něco nedostatečného. Toto mimo jiné vytýká Divoký učiteli Vopičkovi: „[...] nikdo nenadělá do roka tolik duševních mrzáků, zralých pro vlašný indiferentismus a schopných každé chvíle odložit svoji národnost a příslušnost českou za mátožný pojem příslušnosti slezské [...]“ (Sokol Tůma 1928f: 107). Vopička naopak Slezany vyděluje jako svébytnou identitu, omlouvá tím také svoji nedostatečnou znalost spisovné češtiny: „My nejsme zde ani Češi, ani Moravci, ale my jsme Šlonzáci a těmi zůstaneme, ale nikdy Čechy nebo Moravci, ti sem chodí pouze za chlebem“ (Sokol Tůma 1928g: 123–124). Jeho řeč má samozřejmě působit negativně.

Příslušnost Slezska k Čechám je také v románu chápána jako klíčová pro národní samostatnost: „Nezapomínejte Slezska v Čechách, neboť ono je klíčem k české otázce naší samostatnosti“ (Sokol Tůma 1928f: 154). Zároveň jsou Slezané těmi „jinými“, kteří mají být „probuzeni“ k národním myšlenkám – pro učitele Divokého jsou oni těmi „cizími“.

9.5.2 Divoký jako cizinec

Příchod učitele Divokého do slezské vesnice připomíná příchod cizince do exotických krajin.⁵⁸ Divoký sedí ve vlaku a sleduje mapu. Čím více se vzdaluje od centra Čech a blíží se ke svému cíli, tím se setkává s pro něj méně pochopitelnými situacemi. Blízko Valašského Meziříčí ho pohoršuje na nádraží němčina: „Ti i oni švandrolili německy. Mladý muž jako by udiveně poslouchal, oči široce otevřev, jako by nechápal, a v udivení hleděl stále na vzdalují se lidi, mluvící spolu německy – v srdci Valašska, v rodišti Palackého“ (Sokol Tůma 1928d: 9). Neúcta „cizích“ k českému národu je ukázána na německé mluvě v rodném městě⁵⁹ Palackého: „Ano, to je rodiště našeho velikána, našeho Palackého, největšího Čecha a oni przní jeho světlou památku němčinou: v jeho rodišti se žvaní německy! Hanba!“ (ibid.: 9–10).

Kousek dál ve Veřovicích mluví lidé pouze moravsky (dialektem češtiny), pro Divokého je toto nářečí „ryzí“, „čistě slovanské“, má „zachovalý přízvuk“ a je v něm možno

⁵⁸ „Český venkov i dělnické prostředí byly pro mnoho novinářů, vědců, politiků a umělců ‚orientálním‘ plátnem, na nějž někdy pohlíželi s empatií, ale obvykle i s notnou dávkou povýšenosti a zároveň na něj promítali své romantické představy. Český, čistý, nezkažený (atd.) lid, byl tudíž také lidem prostým, nevzdělaným, necivilizovaným a neuvědomělým – otevřeným jejich civilizační misi nesoucí různé prvky (nejen) antisemitského diskurzu“ (Strobach 2015: 27)

⁵⁹ Tůma mluví o městě, ve skutečnosti jsou Hodslavice spíše vesnicí. Jazyková hranice byla o několik kilometrů dál, v Novém Jičíně, v Hodslavicích se německy nemluvalo.

řící vše lehčeji, než ve spisovné češtině (ibid.: 11). Když se ale dostává do Frýdku, setkává se s pokaženou řečí: „Pokažená řeč, zhyzděna a znetvořena až do bolesti. Jako by všichni šišlali“ (ibid.: 16). Ve městě ho pronásleduje „polský přízvuk“ a znechucují ho cedule na obchodech: „[...] oči jeho těkaly po nápisích v městě. Samý žid nebo – zpotvořený a za vlasy přitažený pravopisný český mrzák“ (ibid.: 20–21). Nejvíce ale Divokého rozčarují renegáti, kteří jsou „prototypy národní lhostejnosti a zrady“: „Zrakem se vozí po těch šklebících se nápisích poněmčelých, českých jmen. Jako by před ním se šklebila ta všacka jména, jako by chtěla utéci, jako by se styděla, jako by se odlupovala ta renegátská slupka [...]“ (ibid.: 21). Renegátství ale odkazuje také k zmrzačeným, nemorálním povahám: „S odporem se obrátil od těchto zmrzačených jmen, za nimiž tušil zmrzačené povahy renegátů frýdeckých“ (ibid.).

Když ale Divoký přichází do Záhlubku, i on je „cizím“. Obyvatelé vesnice jsou k němu zprvu ostražití. Tím spíše, že pro ně není důležité vzdělání, ale více náboženské obřady, Divoký si ale získává uznání svým hudebním talentem a účastí na poutích a náboženských obřadech. On sám to vnímá jako studium zvyků, vesničtí lidé si ale myslí, že je nábožný. Rozdíl je mezi Divokým a obyvateli znatelný i v řeči. Divoký se odlišuje pražskou mluvou a nerozumí zcela dialektu vesničanů. Ti ale nemluví pravým českým nářečím, ale zkomoleným nářečím složeným z polských a německých slov: „On, český učitel, nerozuměl žákům – české školy v české obci“ (ibid.: 198). Růst průmyslu, který ovládají Němci a Židé, způsobuje ničení jazyka. Lidé pracující v průmyslových městech (Ostravě, Vítkovicích) ztrácejí nejen národní uvědomění, ale přinášejí odtamtud i pokažený jazyk: „Z těchto měst a míst práce většina dělnictva přinášela vedle posměchu na národnost, z níž se zrodili, odpadky kultury, spoustu slov německých a polských, pochybnou znalost těchto řečí; přehazovali a zaměňovali v řeči slova, užívajíce náhradou slov polských nebo německých, a tak pracovali nevědomky na šíření ošklivého nářečí, t. zv. vaserpoláckého“ (ibid.: 192).

Divoký si místní získává i svým zájmem o jejich zábavu, když se zúčastňuje vesnické tancovačky. Získává si místní natolik, že mu prozradí zvyk adventního uctívání dřevěné madony. Postupně se snaží působit osvětově. Zakládá apolitický Čtenářsko-pěvecký spolek, dostává z pražské organizace Slezan časopisy a knihy, založit chce také výchovně vzdělávací ženský spolek. Nicméně místní jsou k němu neustále ostražití. Divoký je pro řadu obyvatel nositelem „zbytečných“ novot. Distanci a pocit odcizení od lidí cítí i Divoký. Divoký a jeho nepřátelé ztělesnění především ve Vopičkovi a páteru Malcharovi vedou boj o směřování obyvatel Záhlubku, o to, zda zůstanou fanatičtí a budou podporovat tmářství, nebo zda se nechají „osvítit“ a osvobodit Divokým. Divoký je skutečně přijat v Záhlubku až v závěru

románu, když se projeví úklady nepřátel v podobě rozdmýchaného nepřátelství mezi farou a Divokým a když se všichni (kromě renegátů) spojí, aby zpět získali Záhlubek.

9.5.3 Renegáti a tmáři jako největší nepřátelé

Proti Divokému stojí především nadučitel Vopička. Nepřátelství Vopičky a Divokého je výrazně evokováno hned zpočátku: „Po prvních slovech vycítil určitý chlad. Poznával pouhou byrokratickou obřadnost, něco úmyslného, a to ho zaráželo. [...] Chápal, že zde něco je, něco vsunuvšího se mezi něho a nadučitele, něco odkazujícího jej k pouhé povinnosti, v níž má respektovat svého představeného s vyloučením každé kolegiálnosti“ (ibid.: 173). V chování se toto nepřátelství projevuje minimální vřelostí Vopičky k Divokému. Vopička je pravým opakem Divokého.

Vopičkova učitelská schopnost je zpochybněna hned poprvé, když se v románu objeví, a to i ve vzhledu: „Byl to asi padesátiletý muž, hřmotné postavy, silných kostí, osmahlého obličeje, prošedivělých vlasů, s výrazem venkovana v obličeji a z celého jednání, ba i ze způsobů mluvy, každý by byl uvěřil, že je to spíš šafář panského falvarku, než – učitel“ (ibid.: 166).

Rozdíl mezi Divokým a Vopičkou je i v již zmíněném hudebním nadání. Divoký dokáže neobyčejně hrát – je skvělým hudebníkem na housle, varhany i piano. Dokáže improvizovat. Vopička naopak neumí hrát vůbec, je maximálně schopen přehrát několik naučených skladeb a je tím, zvláště po příchodu Divokého, obyvatelům Záhlubku pro smích. Vopička ale neustále s Divokým neúspěšně soupeří. Jde o projev jeho odpadlictví (viz výše).

Své děti Vopička neposílá do českých škol, ale do německého učení, zve cizí učitele a mluví s nimi německy: „Dnes tam, u českého nadučitele, nepromluví ani slova českého. Dnes český nadučitel Vopička a český nadučitel Škrobánek ze Záluží, kvůli renegátu a odřezanci [patrně myšleno obřezanci] Krzivaczkovi, jenž prodal své služby šulfereinu, s nimi polský učitel – a všichni budou mluvit pouze německy. [...] Tak vypadají zde rodiny těch, kdož mají zodpovědnost před národem za výchovu jeho budoucnosti a nedovedou vychovati budoucnost svých vlastních dětí“ (Sokol Tůma 1928e: 44). Vopičkova žena ale německy neumí, Vopička tak překládá její řeč lidem, kteří ale česky rozumí: „Vopička to po ní opičí – německy lidem, kteří dobře česky rozumí“ (ibid.: 45). Odtud také Tůma mimo jiné čerpá návodné jméno nadučitele.⁶⁰ Vopička také není – jako renegát – schopen vřelejšího vztahu ke své ženě. Žena

⁶⁰ Podobně návodné jméno má další renegátský učitel, který pomůže Němcům vyhrát volby, Tresstig, tedy původně Třeštík. Jeho počínání je tak charakterizováno jako „třeštění“.

Vopičky ale zároveň sama nesnáší Divokého, nazývá ho například „falešným Čecháčkem“ (ibid.: 151), ačkoliv sama neumí ani německy.

Vopička má dobré vztahy s páterem Dominikem Malcharem a vedením města, naopak Divoký, hned jak přichází do vesnice, narazí na nezájem, respektive chlad a zprvu špatně skrývané nepřátelství, později na zcela otevřené. Všichni výše postavení lidé buď nejsou Češi, nebo jsou renegáti, jejich odpadlictví se projevuje poněmčenými jmény a špatnou češtinou. Například okresní hejtman kárá Divokého na základě udání „používaje kostrbaté češtiny“ (ibid.: 229), často používá i rovnou krátké německé věty. Dcera Vopičky je přejmenovaná na Ňofy Vobitschka. Podobně když Divoký prosazuje vedení úřadu v češtině, nadučitel Vopička se spojuje s městským činitelem, opět renegátem: „Nadučitel byl v rozpacích, ale pod rouškou tajemství sdělil ferštrovi Fertligovi – jehož otec se psával Vrtílek – jedinému Němci – renegátu v obci – že sobě může sice obecní výbor odhlasovati co chce – ale on, že bude činit jak posud a dopisy úřadům posílat pouze německé a takové též přijímat“ (ibid.: 243).

V románu je pro slezského člověka cizí i většina kněží. Vypravěč představuje několik postav duchovních. Spíše pozitivní je postava faráře Molinka, který je v jádru dobrý, jen ze začátku ustupuje páteru Dominikovi, je spíše pasivní, aktivizuje se až pod delším vlivem Divokého. Kladnou postavou je i hrabyňský farář Böhm, stejně tak jako Josef Fajkoš, student semináře a bratr Medy. Postavy Molinka a Josefa by se daly označit jako váhající. Nejsou vyhraněně nepřátelští vůči národnostnímu určení a nejsou fanatičtí. Pod vlivem Divokého se staví na správnou stranu a zvláště Josef uznává důležitost národních myšlenek v rámci náboženství. Zatímco Molinek se za Divokého postaví, Josef se postupně vzepře rozhodnutí rodičů, aby studoval na kněze, a stane se sedlákem.

Naopak ostatní duchovní jsou vypravěčem vnímáni vyhraněně negativně. Základním nedostatkem katolické církve je národnostní nevyhraněnost: „Tak se mi zdá, že církvi na Těšínsku je vlastně jedno: Němec, Polák, Čech, Maďar – jen když je katolík“ (Sokol Tůma 1928f: 16), což je v románu chápáno silně negativně. Páter Dominik je výrazně negativní klerikál, který od první chvíle proti Divokému stojí. Káže také proti Divokému v kostele a útočí na něj v novinách. Je charakterizován jako „vzteklý, mstivý, po způsobu židovského Jahve“ (Sokol Tůma 1928g: 127). Je to také páter Dominik, kdo do Záhlubku zve misii, aby napravila zdejší lidi z údajného nevěrectví. Odtrženost od lidu je patrná již tím, že misie přichází v době žní, zdržuje tedy lidi od práce. Misionáři také mohou za katastrofy, které v Záhlubku nastanou. Přijíždí do Záhlubku v době nesnesitelného horka. Páter Dominik

zorganizuje průvod, který má přijít duchovním naproti. Ti se velmi zdrží, ale Dominik trvá na tom, že zástup musí na misi počkat. Vedro způsobí úpal několika dívkám. Zatímco Medu se povede učiteli Divokému zachránit (protože mimo jiné za studií stihl ve volném čase navštěvovat lékařské přednášky), dvě jiné dívky umírají. K dalšímu neštěstí dochází, když pověření chlapci začnou zvonit na věži na přivítání misie. Ze zvonu se utrhne srdce, které udeří jednoho hochy – syna dělníka – do hlavy a ten umírá. Obě tyto situace v mnoha obyvatelích vzbuzují vztek. Otec mrtvého hochy odmítá misionáře u pohřebního průvodu, charakterizuje je jako „cizí“: „Dravci nesmějí doprovázet mé dítě ke hrobu. [...] Vám to neplatí, pane faráři, ani vám – ale těmto cizím misionářům, ti mají vraždu našich dětí na duši“ (ibid.: 58). Další noc, když propukne bouře, vydají se rozčilení lidé k faře a napadnou ji. Vše zachraňuje učitel Divoký, který dav přesměruje na pomoc k obydlí, do něhož udeřil blesk a způsobil požár. Jakési *deus ex machina* nastává i o něco později. V Záhlubku se chystají dvě cesty do Frýdku. Jedna na tradiční pouť na Hrabyň podporovaná páterem Dominikem, od které učitel Divoký zrazuje, poněvadž z poutí těží židovští obchodníci, již podporují germanizaci. Druhá výprava pod vedením Divokého směřuje na národní slavnost. Procesí na Hrabyň napadne rozružený roj včel, proto z něj zcela sejde.

Protiklerikální postoj se u Tůmy spojuje s postojem protipolským. Tůma se nestaví proti náboženství jako takovému, církvi vyčítá především nezáměr o národnostní otázku. Slezští kněží spadali totiž pod vratislavského biskupa: „Kam se obrátíme ve Slezsku, pocítujeme nepřátelské chování německých nebo polských kněží – ke všemu českému“ (ibid.: 146).

Tyto události pak spouštějí složitý řetězec sporů a soudních řízení. Vše je nakonec vyhoceno do obvinění Divokého, že za svého působení v Praze zavinil smrt učitelky. Jak je patrné, Tůma výrazně konstruuje obraz vnitřních nepřátel, který souvisí s postupem typizace postav. Postavy „vnitřních nepřátel“ jsou v daném románu základní nepřátelé, ti se ovšem spojují s nebezpečnými nepřáteli vnějšími – a daleko silnějšími.

9.5.4 Vnější nepřátelé – germanizace, Židé

Celé Slezsko je v románu bezprostředně ohrožováno především Němci, Židy a Poláky. Ačkoliv v románu nevystupují plnohodnotné více vykreslené postavy ani z jedné skupiny, pracuje se s jejich negativními obrazy velmi výrazně (Srbová 2012; 2014). Na některých místech nalezneme téměř válečný slovník (viz např. „Orlová, dosud ji držíme“ Sokol Tůma 1928d: 116), bezprostřední ohrožení, představu monumentálního boje proti „cizím“, evokuje

již předmluva. Oběťmi jsou ale pouze Češi/Slezané, zgermanizované či zpolonizované děti a obce jsou označeny nadučitelem Jadrníčkem jako mrtvol: „Puch mrtvol šíří se krajinou. Zápach mrtvol – zgermanizovaných nebo zpolonizovaných dětí a obcí českých a my jenom pláče a tímto puchem mrtvolným se otravujeme“ (Sokol Tůma 1928e: 156).

Němci a Židé jsou spojeni víceméně do jedné skupiny. Vystupují jako páni, jako majitelé závodů, Židé jako hostinští. Na některých místech jsou Židé označováni jako „jediní Němci ve Slezsku“ (Sokol Tůma 1928d: 98).⁶¹ Celé Slezsko je ohrožováno a ovládáno „cizími“ – tedy Němci a Židy, především města jsou v jejich rukou: „A ten kraj všecek v rukou cizích, německých, židovských. Celé toto sopečné území je ovládáno několika lidmi – milionáři“ (ibid.: 158). Často se v románu setkáme se spojením „německo-židovský“ apod.

Čeští lidé jsou závislí na „německo-židovském kapitálu“: „Tu spočívá kořen zla. V odvislosti a závislosti lidu na cizím chlebě“ (ibid.: 159). V příběhu je konstruován „do očí bijící“ protiklad mezi českými Čechami a Moravou a poněmčeným Slezskem, vše už je naznačeno Divokého cestou vlakem: „Dnes ráno vyjel z Brna. Jako by se v jiném světě ocitl. Ještě pokud jel Hanou, necítil tak cizoty, ale potom za Kojetínem – rázem čeština mizela, jako by se krčila, jako by byla pouze trpěna. Židé a Němci převládají. Ba, skoro pouze Židé. Němčina, protivně židovská, hlasitě zní všude“ (ibid.: 38).

Skupina Židů vystupuje hned ze začátku románu při pouti ve Frýdku, na niž se jde Divoký podívat. Zatímco jde procesí kolem, mluví spolu německy a mají na hlavách klobouky, o českých věřících se vyjadřují: „Toto jsou ti nejbídnější čeští tupohlavci. [...] Ale žiti z nich možno přece. V nejhorším jim prodáme aspoň svaté“ (ibid.: 31). Na pouti – na nevědomosti a naivitě vesnických lidí – vydělávají především Židé: „Všecko je prodchnuto nikoliv pobožností, zbožným úmyslem, který sem přivedl tyto lidi a jichž byl počáteční myšlenkou, vedoucí je sem – ale čistě duchem obchodu, židovského, špinavého kšeftu“ (ibid.: 28). Podobně tomu je při příjezdu misie do Záhlubku, kde se najednou objeví řada obchodníků: „A jací podivní lidé. Celá fysiognomie jejich svědčila o původu židovském“ (Sokol Tůma 1928g: 61). Mluví samozřejmě špatně česky a prodávají různé cetky, které nakupují naivní pověřiví lidé.

Okrajově se v románu *Na kresách* setkáme i s polskými/haličskými Židy. Ty potká učitel Divoký na nádraží v Přívoze, hledí na ně téměř s fascinací. Farář ho poučuje: „Pionýři

⁶¹ Viz M. Frankl: „Židé byli v českém tisku konce 19. století často představováni jako hlavní zdroje nemectví v českých zemích a jako hlavní obránci ‚nepřirozeného‘ stavu poněmčení národnostně smíšených oblastí a měst“ (2007: 38).

polské kultury, nositelé nových ideí a budoucí majitelé tohoto kraje [...] Dnes ničeho nemají. Dnes vám třebas na zádech kufr z nádraží odnesou a zítra jsou z nich boháči, majitelé půdy a křesťan jejich sluhou, otrokem. Vymění se prostě úlohy. Takový je tento kraj, prokletý vlastními a ukraden cizími. Všecko, co zde je, žene se pouze za zlatem. Svorně a bez rozdílu přesvědčení politického i náboženského, ba i národnostního. Vlastí těch, jež sem přicházejí, mamon jest, náboženství jejich – bezcitnost. Hrozní k sobě, bez lásky k tomuto lidu i kraji, ženou se za mamonem. V jednom jsou svorní, jedná-li se o ubití lidu tohoto kraje“ (Sokol Tůma 1928d: 116). Charakteristika polských Židů je tedy víceméně totožná s jejich vykreslením v románu *V záři milionů*, nedostávají ovšem tak výrazný prostor.

Jednotlivé postavy Židů se v románu vyskytují jako hostinští. Evokují nebezpečí, nebo přinejmenším cizost. Například hostinský Aron Himmelbein, který na Divokého „zaškvíří“ – tedy promluví německy – je charakterizován takto: „Divoký se obrátil a viděl rozšklebenou tvář černým vousem zarostlou, z níž svítily dvě pichlavé oči a z úst cenily se veliké žluté zuby dravce“ (ibid.: 160). Reakce Divokého je odchod bez jediného slova.

Židé také bohatnou skupováním obilí od hospodářů, ti se pak díky tomu zadluží, protože obilí prodají za menší částku, než získá židovský obchodník. Lidé pak musí žít na dluh – opět u Židů, kteří tím ještě více bohatnou. Tak žije již zmíněný hostinský Himmelbein, který tímto získal tři statky, obchodní a hostinský Scheinduft má zatím „jen“ trochu pozemků a dvě chalupy. Podobně postupoval v románu *V záři milionů* i Chaim v haličské vesnici Podolina. Také vypravěč románu *Na kresách* tento postup s Haličí spojuje: „Něco haličského vyzíralo z těchto poměrů“ (Sokol Tůma 1928e: 226). Tímto začíná závislost hospodářská, která přerůstá v závislost národní a duševní: „Počátek všeho zla kotvil v tomto krámku dvou obchodníků – židů“ (ibid.).

Největším nebezpečím spojovaným s Němci a Židy je industrializace. Průmysl je nástrojem odnárodnění. V románu se vedle Záhlubku vyskytuje vesnice Doloplazy, její obyvatelé tvoří především dělníci z blízkých závodů. V Doloplazech má být zřízena německá škola, proti tomu zasahuje učitel Divoký. Aby nedošlo „ke znečištění české obce školou německou“ (ibid.: 158), vede přednášku O důležitosti výchovy v jazyku mateřském. Nesetkává se s úspěchem, lidé jsou spoutaní německo-židovským kapitálem, což vede k jejich národnímu indiferentismu. To vše je podpořeno články v klerikálních novinách psanými kaplanem Malcharem proti Divokému. K založení německé školy dojde ve chvíli, kdy jsou učitel Divoký a jemu přidružení lidé zaujati provozováním divadla. Učitel Vopička – v půlce roku – posílá děti ze své školy do té německé.

V Doloplazech také začnou průzkumy na výskyt uhlí. Po úvodním nadšení, že by zdejší lidé mohli zbohatnout na prodeji pozemků, nastalo zklamání. Závody mezi místní roznesly zprávu, že uhlí se v okolí vesnice nevyskytuje. Místní v návaznosti na to prodávají pozemky lacino cizím lidem. Vše je ale jen zákeřný trik využívající důvěřivosti místních k získání pozemků. Kupujícími jsou podle nadučitele Jadrníčka zřizenci uhelných závodů – Židé a Poláci. Na tomto místě se setkáváme i s představou židovského podvodníka, který nese stejné jméno jako Chaimův bratr z románu *V záři milionů* – Srul Bauchbrenner: „Zrovna židovský vtip, za nějž nemusil by se stydět ani Srul Bauchbrenner z Ostravy – není-li jeho vlastnictvím“ (Sokol Tůma 1928f: 112).

Židé taky vystupují jako ti, kdo umí využívat neshod mezi různými skupinami Čechů. Když Divoký prosadí založení Raiffeisenky, místní Židé se obávají, že přijdou o výdělek – tedy o lichvu. Stejně tak se obávají založení konzumu, které prosadí páter Malchar. „Kdyby tyto spolky byly v život vyvolány společnou prací a podporovány celkem, mohly se dodělati velikého úspěchu, ale tak posilovaly možnost Židům – jimž hrozila z nich újma – aby dovedli z rozháranosti a neucelenosti občanstva těžit. Svým obchodním instinktem vedeni, poznali možnost záchrany, těžením ze situace, v níž ocit'ovali se odpůrci jejich – totiž ze vzájemného podezřívání, podceňování, zlehčování a tím vznikající nesvornosti, vedoucí ke všeobecné nedůvěře“ (Sokol Tůma 1928g: 122).

Němci – germanizace – jsou v románu přítomni tedy jako základní hrozba, německví se ale vyskytuje především prostřednictvím Židů. Postavy Němců jsou v románu prakticky nepřítomné. Němci a němčina není přítomná ani při cestě tanečního souboru ze Záhlubku do Prahy. Jakmile soubor opouští Slezsko, ohrožení germanizací zcela mizí.⁶² Stejně tak je Divoký zaskočen němčinou ve Valašském Meziříčí, když míří do svého nového působiště. Cesty evokují představu hranice mezi územím „ohroženým“ a „vybojovaným“. Tak se farář loučí se souborem, který míří do Prahy: „[...] přicházím, abych vám na rozhraní obce, na pokraji světa jiného, do něhož poprvé vstupujete, dal poslední pozdrav na cestu, tak daleko. [...] Čtu v novinách, že vás budou vítati všude v Čechách i po Moravě, nezapomeňte jim říci, zejména v Praze, že přicházíte z kraje útisku, ze země, kde jest nám jenom trpěti [...]“ (Sokol Tůma 1928f: 129). Soubor se tak stává jakousi delegací seznamující jiné kraje s útlakem slezských Čechů.

⁶² Což zcela odporuje historickým faktům. Např. v Brně v té době byl národnostní boj ve znamení převahy Němců.

Židé jsou zobrazeni jako boháči, hostinští a nepřímo jako lichváři – půjčují na dluh a tím Slezany zotročují. Kromě několika spíše letmo zmíněných polských Židů ve městě se ale nesetkáme s Židy chudými. Ovšem i u polských Židů je zmiňováno jejich jisté brzké zbohatnutí.

9.5.5 Poláci

Silně negativně vykreslovanou skupinou v románu *Na kresách* jsou Poláci. Zatímco v románu *V záři milionů* jsou Poláci jako skupina vykresleni spíše ambivalentně, román *Na kresách* je k Polákům jednoznačně negativní. Poláci obdobně jako Němci nejsou v románu příliš individuálně vykresleni. Vytvářejí spíše představu masy, která zaplavuje Slezsko. Bez výraznější postavy. Ovšem Poláci jsou zobrazeni jako posluhovači germanizace: „Polonisace oslabí, germanizace dorazí“ (Sokol Tůma 1928d: 201).

Vztah Poláků a Čechů je v románu postavami charakterizován jako nejchoulostivější slezská otázka (ibid.: 107). Jako Slované jsou Češi a Poláci blízcí, ale o to větší se jedná zradu, když jsou Poláci Čechům „bratry“. Za situací stojí opět především průmysl – příliv dělnictva do průmyslových krajů Slezska. Divoký vyjadřuje nutnost a povinnost bojovat, pan farář Molinek mu ale odporuje: „Blízkost průmyslových středisk, o jejichž moci a síle nemáte ani potuchy, v nichž investované sta, miliony, nesou milionový zisk, má ohromný vliv na celý kraj“ (ibid.: 109).

Poláci jsou také hodnoceni jako národnostně indiferentní: „Zatímal zde drápy orel rakouský, pruský, svorně s orlicí polskou. Indiferentismus v nejhorším slova smyslu byl tu domovem, poněvadž kotvil v naprosté nevědomosti, zvyšované nechutí k nejmenšímu prohloubení a vzdělání. Přítomnost polského dělnictva, sem se tlačícího, negramotného, žijícího ze dne na den, z ruky do úst byla semeníštěm pro podobný život“ (ibid.: 192). Polští dělníci, kteří se do okolí Ostravska stěhovali, často nepovažovali národnost za důležitou. Identifikovali se spíš jako katolíci. Pokud se ale později potřebovali učit cizí jazyk, přikláněli se k němčině. Bylo to pro ně výhodnější a jednalo se i o jakousi vděčnost – Němci byli ti, co jim dávali práci. V tomto světle se Tůmovi stává polonizace Slezska předvojem germanizace (Sokol Tůma 1928e: 57).

S polskými dělníky se také pojí představa kolonizace Slezska, záplavy a živelnosti: „Tímto lidem prostoupeno je celé Těšínsko, zvláště uhelný revír a průmyslové závody tovární a tento stěhovavý, stále se v pohybu nalézající, s místa na místo za větší skývou chleba se ženoucí element zaplavuje početností a plodností Těšínsko“ (Sokol Tůma 1928d: 204–205).

Jsou to také Poláci, kdo ničí českou řeč: „Tito kolonizátoři, kteří doma promísili pěknou řeč polskou horským dialektem, převzali něco slov německých, v práci slyšitelných, nebo i naučených, blízkostí příbuznosti češtiny mísili a touto negramatickou, češtině se přičící hatlaninou, již rakouský ministr spravedlnosti r. 1851 nazval dialektem vaserpoláckým“ (ibid.: 205). Vše má být podpořeno zvýhodňováním polských úředníků: „K tomu si přimyslete příliv polského úřednictva, které prostupuje Slezsko a hýčkáno je vídeňskou vládou a zemskou vládou favorizováno“ (ibid.: 204).

Zobrazení Poláků v románu jistě souvisí se zobrazením haličských migrací do Slezska. Poláci – tedy především polští dělníci – přebírají řadu charakteristik postav (především) polských Židů z románu *Vzáří milionů* – představu kolonizace, komolení řeči, velký přírůstek. V obou případech se ale evokuje obava z „cizího“ a představa stádnosti a živelnosti „Za tří stran valí se sem cizí element za chlebem, jedině za chlebem z nehostinné Haliče“ (Sokol Tůma 1928e: 56–57).

Výrazný rozdíl ovšem spočívá ve vztahu ke germanizaci. Zatímco židovské postavy románu *Vzáří milionů* byly všechny vedeny touhou po zisku a zbohatnutí, němectví propagovaly pouze ze ziskuchtivosti, Poláci podporují germanizaci z neznalosti, či dokonce hlouposti.

9.5.6 Volby a vítězství

Všichni nepřátelé se v románu spojují „na ubití české vesnice“ při obecních volbách. Záhlubečtí lidé jsou natolik zaujati sporem mezi farou (páterem Dominikem) a Divokým, že zapomínají na volby do obecní rady. Zatímco Divoký cestuje po Slezsku, páter Dominik jej obviní, že mohl za smrt své kolegyně Milady z dob svého působení v Praze. Divoký je pak vyhnán svým ubytovatelem Fajkošem (otec Medy), skrývá se v Bučině u sedláka Firkušného, nakonec kvůli zdravotním obtížím cestuje do Egypta. Po volbách, které vyhrají „cizí“, se ukáže, že za bojem proti Divokému celou dobu stála protičeská agitace: „Všeobecný boj a rozešťování obce umožnilo německo-polský postup, vedoucí ke dnešní katastrofě“ (Sokol Tůma 1928h: 128–129). Na vině je především opakovaně připomínaná nesvornost českých obyvatel.

Motiv podvodu ve volbách je prakticky rozvinutím zápletky z úvodu románu *Vzáří milionů*, akorát zde hrají kromě Němců a Židů důležitou úlohu Poláci. Zatímco se obec Bučina pod vedením sedláka Firkušného odtrhla, Záhlubek propadá germanizaci předznamenanou polonizací. Naivní obyvatele Záhlubku si Němci/Židé v předvolebním

období získávají Istí – například za ně zaplatí dluhy a projevují jiné ústupky. Záhlubečtí si samozřejmě myslí, že tím je jejich dluh smazán, zatímco ve skutečnosti přešel jen dluh na jiného věřitele. Volební schůze pod režii Němců se odehrávají jako pohoštění, naopak snaha odpůrců germanizace (např. faráře Molinka⁶³ či Josefa – bratra Medy) uspořádat volební schůzi troskotá na neochotě židovských hostinských pronajmout sál. Kandidátka cizí strany je tvořena ze dvou třetin cizími jmény, českou kandidátku sestrojí narychlo farář Molinek.

V den voleb se od brzkých hodin Záhlubek hemží „množstvím lidí neznámých tváří, divných, roztodivných“ (ibid.: 108), mluví samozřejmě německy a polsky. Výrazně se také mezi těmito lidmi objevují polští Židé, kteří ještě podtrhují cizost či dokonce exotičnost: „Bylo znáti, že tu nějaký cizí živel přes jednu noc vyrostl. Mezi těmito cizími lidmi kmitaly se kaftany a pejzaté tváře polských židů“ (ibid.). Případně přijíždějí neznámí páni: „Elegantně oděni lidé přijeli na saních, v drahých kožešinách a volili... Byli to páni různého věku, z různých měst a krajů Slezska i Moravy, z blízka i z dále – volili...“ (ibid.: 116). Výraznější postavou ve volbách je také renegátský učitel Tresstig, tedy Třeštík, který pomáhá Němcům získat Záhlubek a je mu za to slíbeno ředitelské místo na nové škole.

Volby vyhrává nepřekvapivě cizí zastupitelstvo. Místní lidé jsou zaskočení, pociťují ztrátu obce, Němci slaví. V obci je zřízena polská škola, místo Molinka nastupuje polský farář a do Záhlubku se stěhují polští/haličtí dělníci, kteří posilují polskou výbojnost. Destrukce české obce je naznačena poněmčeným názvem Zahlbock, je to „mrzák“.

Po prohraných volbách, když se Divoký vrátí, skupuje s pomocí dědictví Medy pozemky, aby ztížil budování průmyslové oblasti cizími lidmi. Zároveň Divoký sjednocuje znesvářené obyvatele. Smiřuje se s páterem Dominikem i s farářem Redigou, který poskytl lživé svědectví o svedené učitelce Miladě. Divoký se díky Firkušnému stává také učitelem v Bučině a zakládá tam spolky,⁶⁴ které se stanou vzorem pro celé okolí.

Ačkoliv došlo k prohře ve volbách, Záhlubečtí touto porážkou prožili a pod vedením Divokého získávají sebevědomí a nakonec i Záhlubek. Na konci románu se nalézá doslov *Po čtyřech letech*, v němž je vykreslená idyla podle Sokola Tůmy. Odehrává se na oslavě u Divokého a Medy v Bučině za slunečného počasí v květnu, kapitola je jakýmsi vítězným programem. Záhlubek vypadá jako dříve, ale v okolí se valí černé mraky kouře k obloze

⁶³ Farář Molinek si po odchodu a před volbami uvědomuje svoji spoluvinu na současné situaci v Záhlubku a dává Divokému za pravdu. Ve farářích se (pro román příznačně) začne ozývat Slezan: „Slezan se v něm probudil a zatlačil kněze...“ (Sokol Tůma 1928h: 107).

⁶⁴ Odbor Matice Osvěty lidové, Čtenářsko-pěvecko-hudební spolek, Tělocvično-hasičský spolek Sokol, občanskou záložnu a ochotnický spolek.

z uhelných závodů⁶⁵ a poblíž jsou i dělnické kolonie, zemědělství kvete. V Bučině se nalézají stromořadí lip. V salonku v domě Divokého jsou přátelé z Prahy, ale i „zástupci velikého světa“ – hudební umělci, sochaři, literáti, sochaři a žurnalisté. Divoký je charakterizován jako „učitel dětí a lidu“ a jako „první organizátor Slezska“. Vítězství je formulováno jako soudržnost a samostatnost občanstva: „V Záhlubku dnes o volbách vyhráli a základ k tomu položen semknutím všeho občanstva ve spolkovém domě, k němuž dal návrh Divoký, Fajkoš ho postavil a spolek přes protest obce obdržel koncesi. Dnes je to nejhledanější hostinec z celého okolí“ (ibid.: 277). Židovští hostinští jsou tedy – minimálně pro Čechy – nahrazeni hostincem českým, Češi vítězí hospodářsky. Vlak za zvuku hymny *Kde domov můj* přiváží faráře Molinka, jehož posléze Divoký a Firkušný vedou špalírem spolků. Dochází tedy k symbolickému propojení národního uvědomění s katolickým náboženstvím.

Při hostině obsluhují hosty mladé ženy v sokolském kroji. Divoký je také vyzván, aby představil svůj postup, jak docílil takových národních a obchodních úspěchů. V těchto pasážích máme de facto Tůmův program ideálního českého společenství a hospodářství. Hlavním heslem je samostatnost a soudržnost. Proto Divoký s dalšími přívrženci postavili železniční trať, ovládli trh se zeleninou, výrobu vína i dodávání hub, každý týden se konají přednášky a divadlo (v první fázi bez politických témat), díky tomu se povedl vymýtit alkoholismus. Zřízeny jsou také již zmíněné spolky a pojištění. Důležitá je soudržnost dříve nepřátelských stran – pokrokové i klerikální: „Páter Dominik, jako zástupce strany klerikální, bojoval proti snahám pokrokovým, jichž nositelem jsem byl já. Mezi dvěma směry vyvinul se boj a výsledek? Prohrály obě strany. Ztratili jsme obec“ (ibid.: 283). Lidé se také dokázali spojit proti cizímu představenstvu – žádají české školství a českou bohoslužbu.

Divoký dokonce připouští spojenectví s Poláky proti germanizaci a přítomnost polských dělníků. Nicméně opakuje argument historického práva Čechů na území Slezska. Řešení vidí v tom, aby byli polští dělníci závislí na českém chlebu. Východisko je tedy v českém hospodářství a budoucnost záleží na českém sedlákovi – majiteli půdy: „českost Slezska nikdo jiný neuhájí než uvědomělý slezský sedlák“ (ibid.: 286). Zájem je zde také o ženu – o její vzdělání a národní vědomí. Žena je ale především hospodyně a matka – ta, která připravuje nové národně uvědomělé generace: „[...] pochopili jsme, že nám je v tomto boji za společnou věc potřebí ženy. Neodstrkovat jí. Neodpuzovat od práce společné, ale postavit ji na stejný stupeň s mužem a vzdělávat ji za hospodyně, ženu a matku. A založili jsme jedinou školu na Slezsku: Hospodyňsko-matěřskou, v níž přednáší odborná hospodyně o

⁶⁵ Závody zde nejsou pocítovány negativně, poněvadž jsou v rukou Čechů.

nejmodernějších zjevech hospodářských a vzorná matka o povinnostech mateřských [...]“ (ibid.: 266).

Konec Divokého promluvy se nese v duchu výzvy k podpoře Slezska od Čechů a Moravanů: „Je k tomu zapotřebí trochu dobré vůle, ale bylo by k tomu nutno trochu praktické pomoci – z Moravy a Čech a potom by to šlo v celém Slezsku hurtem kupředu. Není slabý náš slezský lid, ale zapomínaný, nepochopený a podceňovaný. Naučte ho myslet a pracovat a zázraky vykoná“ (ibid.: 289).

9.5.7 Shrnutí

Pojmy „cizosti“ a „nepřátelství“ jsou v románu spojovány především otevřeně s národnostní příslušností německou, polskou či židovskou, otevřené nepřátelství shrnuje např. nadučitel Jadrníček slovy: „A nebezpečí tluče na dveře. Je to germanisace, zachvacující celé Slezsko pomocí polonisace, tlakem vlády a německo-židovsko-šlechtického průmyslu“ (Sokol Tůma 1928e: 53). Pocit ohrožení se ale velmi často evokuje i neurčitými slovy „cizí“, „nepřátelské“, „neslezské“, které se valí do kraje ze všech stran. Implicitnost jako by ještě stupňovala napětí.

Cizost se ale spojuje i s postavami českými, jsou jimi především odrodilci, kteří kvůli zisku posluhují Němcům. Ti se pak stávají pány, kteří stojí v opozici proti dělníkům a sedlákům. Rozdíl je tedy alespoň do jisté míry dán i sociálními rozdíly. Román nabízí i možnost vítězství nad „cizími“ – toho je možno dosáhnout hospodářsky: „Snad by se nechalo mnohé zachránit, ale musilo by se k tomu pracovat, nikoliv politicky, ale hospodářsky“ (ibid.: 70).

Cizí jsou ale ve Slezsku i přátelské postavy pocházející z Moravy a Čech. Učitel Divoký je nejvýrazněji pocíťován jako „cizí“ ze začátku románu. Jistá „cizost“ mu však zůstává během celého románu, přičemž pocit cizosti je oboustranný, dán je pravděpodobně sociálně – intelektuální prací – a mizí až v závěru, když dochází ke smíru všech konfliktů a Divoký se v kraji usazuje.

Distance mezi „naším“ a „cizím“ je tedy dána nejen nacionální příslušností, ale i obecnou příslušností dané postavy k prostoru. Postava pocházející mimo prostor Slezska může být přijata jako součást „nás“, musí ale překonat prvotní odcizení. Hranice je tedy kladena i mezi Čechami s Moravou a Slezskem. Mezi lokalitami je velký rozdíl. Přijede-li do Slezska pražský přítel Divokého, nechápe slezské poměry a nerozumí jim. Je také „cizím“, který do prostředí slezské vesnice nezapadá. Praha je vzdálená potřebám Slezska. Tento rozdíl je však dán alespoň částečně i sociálně.

Román *Na kresách* se neprofiluje tak výrazně jako poučná četba určená především dělníkům, záměr použít a předvést „správný“ příklad je však v románu výrazný. Román se také výrazněji nevztahuje k regionálnímu, slezskému čtenáři, ale je i jakousi výzvou českým a moravským čtenářům. Je jakousi snahou překonat onu románem evokovanou hranici českého území a předložit „slezský problém“ jako „český“: „Nezapomínejte Slezska v Čechách, neboť ono je klíčem k české otázce naší samostatnosti“ (Sokol Tůma 1928f: 154).

10. Závěr

V přechozích kapitolách jsem se věnovala analýze vybraných románů a jejich zobrazení „cizinců“ a „jiných“, „ne-našich“. V následující pasáži se zaměřím na odlišnosti a shodu mezi jednotlivými romány a pokusím se jednotlivé motivy interpretovat jako celek.

Oba romány se liší především prostředím. V případě románu *V záři milionů* je hlavním prostředím industrializovaná Ostrava (a nedaleká Halič), román *Na kresách* je situován na těšínský venkov, jde tedy o městské a venkovské prostředí. Romány ale spojuje jejich pomezí situovanost do prostředí národnostně smíšeného regionu, v němž hraje výraznou úlohu vzrůst průmyslu. Do popředí se tak dostávají hospodářské otázky. Určitým místem „národního nebezpečí“ se stává továrna (a celkově průmysl), která je v rukou „cizích“ – Němců a také Židů.

Odlišnost prostředí – venkov a město – jsem zvolila záměrně. Tvorba Sokola Tůmy bývá někdy rozdělována na sociální a vlasteneckou, bývá také rozdělována podle prostředí – kupříkladu na Tůmovu venkovskou tvorbu a průmyslovou (např. Tomášek 1997; 2000). Ale podobně jako se sociální a národnostní tematika v jeho tvorbě prolíná, stejně tak i zobrazení venkova a města se výrazně prolíná a propojuje. Sociální příslušnost daných postav se totiž velmi často odvíjí od jejich etnické příslušnosti. S postavami „cizích“ se v románech spojují motivy ohrožení a nebezpečí, s nimiž souvisí vymezení „našeho“ prostoru, ať městského, tak venkovského.

Obě lokality jsou umístěny především do pomezího prostoru – do prostoru jazykové hranice. Přelom 19. a 20. století je dobou, kdy na mnoha místech Rakouska-Uherska nehrála národní identita výraznou úlohu, mnohá venkovská a dělnická prostředí se vyskytovala tzv. na hranicích národnostních bojů (Strobach 2015: 24; Judson 2006), představa národního boje se tak přenášela z centra do periferních oblastí (Judson 2006). Vytvářela se tím jakási mapa národního teritoria – mapa českého historického práva. Zvláště na těchto pomezích místech vznikaly různé instituce jako muzea, výstavy a zakládaly se spolky (Strobach 2015: 30–31; Řezníková 2010). Vymezování českého prostoru se v Tůmově tvorbě prezentuje opakovaně, a to zvláště v románu *Na kresách*. Projevuje se to jednak v postavě učitele Divokého, který zakládá spolky a zasílá různé artefakty dokazující historickou českost území do muzeí atd., jednak v orientaci v prostoru. Už samotná první cesta Divokého do fiktivní těšínské vesnice Záhlubek, kdy s mapou na klíně ve vlaku určuje svoji polohu, konfrontuje ji s tím, co vidí a vztahuje ji k českým velikánům (Palacký), je vymezením hranic a identifikováním prostoru

jako českého – byť momentálně „ukradeného“. Podobně tomu tak je, když se soubor záhlubeckých tanečníků vydá do Prahy předvést lidové tance, jejichž popis se podařilo najít. Zatímco slezské území je „na hranici“, probíhá tam boj za česká práva, Morava a Čechy jsou již „vybojované“, po německé (a jakékoliv „cizí“) kultuře tam není ani památka. Hraničním prostředím není tedy pouze Slezsko, ale jistá hranice je vedena mezi Českým Slezskem a Čechami s Moravou, s čímž souvisí opakovaný apel k zájmu o Slezsko mezi Moravany a Čechy.

Pojďme se nyní podívat na jednotlivé kategorie postav „cizích“ a „jiných“, které zůstávají v obou románech prakticky identické a s pojetím hraničního prostoru souvisí. Zajímá mě především, zda se jednotlivé kategorie v čase změnily či jaké prvky zůstávají shodné.

Zcela explicitní nebezpečí a nemožnost vzájemné spolupráce se objevuje u postav Němců. Vztah Němců a Čechů je chápán jaksi nesmiřitelně, na pomyslné ose stojí obě tyto kategorie na opačných koncích. Němcům není možno věřit, nelze se s nimi spojit, jsou to „hadi“,⁶⁶ jejichž snaha o spolupráci je lstí. V obou vybraných románech se Němci vyskytují jako vysoce postavení lidé, jsou pány, majiteli závodů a hutí. V daných dvou románech nevystupuje žádná výrazná postava Němce, ohrožení Němci je ale evokováno jako bezprostřední nebezpečí.

Výrazně ambivalentnější a zároveň méně předpokladatelné je zobrazení všech zbylých skupin, které se na ose mezi Čechy a Němci vyskytují. Jsou to postavy Židů, Poláků a odrodilců.

Poláci jsou v obou románech chápáni jako „bratři“ Slované, proto jejich „spolčování“ se s Němci je vnímáno jako bolestná zrada. Zatímco román *V záři milionů* zobrazuje vysoce postavené polské postavy a šlechtu velmi negativně, polští dělníci jsou chápáni spíše ambivalentně. Na jednu stranu jsou to Slované a dělníci, na druhou stranu jsou „indiferentními živly“. Toto vykreslení polských dělníků jistě odkazuje k realitě národnostní nevyhraněnosti řady haličských dělníků, kteří se nechápali jako Poláci a přikláněli se (pravděpodobně) z praktických důvodů k němčině. V románu *Na kresách* je situace jiná. Zobrazení Poláků je vyhraněně negativní, a to přesto, že se vyskytují v románu jako dělníci a výše postavení polští aktéři (kromě polských kněží) v románu nejsou. Negativně hodnocená je

⁶⁶ Slovo „hadi“ se u Němců objevuje v pátém díle románu *Na kresách* v souvislosti s podvodem při volbách. Označení má pravděpodobně konotovat biblického hada jako symbol děla. I románoví Němci jsou původně k vesničánům milí, dávají jim dárky, aby získali jejich důvěru, a nakonec je zradí.

polská pracovní migrace, která má posilovat němectví v regionu. Rozepře tedy nejsou dány sociálně, ale spíše nacionálně. Poláci jsou „předvojem“ germanizace, otevřenými nepřáteli. V očích románových Němců jsou ale vykresleni víceméně jako „podřadní“ – Poláci vycházejí Němcům vstříc a získávají jisté výhody, nicméně Němci je využívají proto, aby podlomili Čechy, podporují tak germanizaci z nevědomosti. Smíření, resp. vítězství nad Poláky, možné je – naznačeno je v závěru románu. Východiskem je hospodářská nezávislost Čechů. Češi tak víceméně získávají ve vztahu k Polákům dřívější postavení vládnoucích Němců: „Před čtyřmi lety nemožnost dohody, dorozumění – a dnes klidné soužití. A víte, čemu za to vděčíme? Naši hospodářské síle a finanční zdatnosti“ (Sokol Tůma 1928h: 285). Polákům, podle závěrečné řeči Divokého, lze přiřknout právo na polské školství a bohoslužby, ale nikoliv na celkovou rovnoprávnost na daném území – Poláci se mají stát závislými na Čechách: „Nejlepší narovnání s Poláky je učinit polského dělníka závislým od českého chleba“ (ibid.: 286).

Tůmův vypravěč i postavy ve vztahu k Polákům a česko-polským sporům tlumočí v románu *Na kresách* argument historického práva (především) na území Těšínska,⁶⁷ na němž stavěla své právo na Těšínsko česká inteligence (viz Gawrecki 2003). Datací románu do doby „plebiscitního boje o Těšínsko“ posouvá Tůma svůj román do souvislosti poválečných česko-polských sporů o území, které v tomto světle působí jako vyvrcholení dlouhodobých bojů. Jde jistě o reakci na bezprostřední události a stylizaci, poněvadž minimálně základy románu měl Tůma napsané již kolem roku 1910. V tomto světle ale román vyznívá jako logické vyústění dlouhodobých bojů a útisku, který Češi na Těšínsku v románu prožívali.

Další skupinou jsou Židé. Již výše v analýzách románů jsem židovské postavy dávala do souvislosti s postavami Němců. Židé vystupují v románech jednoznačně jako podporovatelé Němců, liší se také sociálně – jsou majiteli dolů, hostinců, nejsou dělníky. Chudí Židé se v románech vyskytují také (jde o haličské Židy), nicméně ve všech případech, pokud vyvinou aktivitu, rychle bohatnou. Zatímco v románu *Na kresách* vystupují Židé jako jednoznační podporovatelé německví, v románu *V záři milionů* jsou Židé také podporovateli Němců, ale sledují i své vlastní cíle – zbohatnutí a moc, jsou jakousi nadnárodní silou. Celkové zobrazení židovských postav je značně stereotypní.

Vznik románu *V záři milionů* je datován do začátku 20. století, tedy do doby po hilsneriádě a všeobecně protižidovského naladění české společnosti. S tím poněkud koresponduje i zvolení zcela negativní židovské postavy. František Sokol Tůma v souladu

⁶⁷ Stejný argument mají i nevzdělání Poláci v románu, je to ale chápáno jako lež víceméně podstrčená Němci ke germanizaci Čechů.

s dobovou náladou rozvíjí některé běžně celospolečensky traktované protižidovské stereotypy a zasazuje je do národnostně smíšeného prostředí českého Slezska (které pro ideu národnosti není ještě dostatečně „probuzené“). V pozdějším románu *Na kresách* se protižidovský tón rozkládá na formulaci nebezpečí od dalších skupin „cizích“ – Poláků a Němců, vyznění a intence ale zůstávají stejné. Jde o mobilizaci a zobrazení „vývozu“ národních myšlenek do míst, v nichž národní kultura na přelomu století ještě nezískala tak výrazný ohlas: „Výsledný produkt obsahující všechny důležité znaky národní kultury, přesněji té její podoby, pomocí níž chtěli nacionalisté spojit a mobilizovat společnost, byl ‚vyvážen‘ do míst, v nichž se dosud národní kultura příliš neujala nebo nepůsobila tak, jak si představovali. Po městu přišla na řadu dělnická předměstí a vesnice“ (Strobach 2015: 26). Učitel Divoký tak vykonává takřka misijní činnost v dosud „neprobuzených“ končinách.

Chaimův nepřítelivý vzhled a pitvorné a nemorální jednání v románu *V záři milionů* odráží jeho degenerovanost a zvrácenost. Jeho schopnost zbohatnutí a získání moci se spojuje s jakousi méněcenností, zaostalostí:⁶⁸ „Světovládnost byla zdánlivě paradoxně spojena s méněcenností. Nacionalističtí antisemité viděli v židech tělesně i morálně méněcennou rasu, vychytralá individua ovládaná touhou po moci a penězích a neschopná autentické, tvůrčí kultury“ (Strobach 2015: 20). V této souvislosti dochází i k určité sexualizovanosti Chaima, jež dostává výrazný symbolický rozměr. Jeho chlípnost je obrácená proti slovanským ženám, směrem k židovským ženám je Chaim spíše chladný, až obchodní. Podobně chlípny a žádostivostí vláčený je závodní Morgenblüth v románu *Pan závodní*. Jde o zvráceného Prušáka a německého nacionála (Tomášek 1997: 91).

Postavy Židů se jistým způsobem blíží postavám odpadlíků/renegeťů. Jejich zvrácenost a degenerovanost je naznačena i v jejich poněmčených jménech, jména jsou odrazem jejich pokroucené povahy, u nejvýraznější renegeťské postavy románu *Na kresách* máme neautentičnost jednání naznačenou i v neponěmčeném jméně – Vopička (případně další učitel – Třeštík). V románu *Na kresách* jsou renegeťi v mnohém většími národními nepřáteli než Němci a případně Židé, vyznačují se úskočností, prospěchářstvím a přetvářkou, získávají tak vlastnosti, které bývají stereotypně přiřazovány židovským postavám. Naopak Židé jsou v daném románu daleko čitelnější. Zatímco s Poláky je usmíření alespoň možné, stejně tak jako dochází k usmíření mezi duchovními představiteli (zvláště páterem Dominikem) a

⁶⁸ Viz též Borovička – Strobach rkp.

Divokým, čímž dochází i ke sjednocení Čechů proti postupující germanizaci,⁶⁹ s renegáty usmíření možné není. Vopička (a další) neprohlédne, ba snad ani nemůže prohlédnout. Neautentičnost Vopičky je naznačena i v absenci hudebního talentu. Na rozdíl od Divokého Vopička nemůže vytvářet kulturní ani umělecké hodnoty. Právě nekreativnost bývá obvykle spojována s Židy.

Jak naznačuje Strobach, protižidovský postoj v závěru devatenáctého století a na začátku století dvacátého v českém prostředí je spojen především se snahou získat dosud národnostně nevyhraněné obyvatele pro národní myšlenku, sociální rozdíly jsou formulovány jako utlačování českého národa. V čele továren stojí „německý či židovský továrník, abstraktní, kolektivní figura, která se staví *a priori* proti českým dělníkům a ukazující kontrast mezi dobrými členy národa a těmi ostatními“ (Strobach 2015: 40). Román *V záři milionů* tak formuluje útlak (hlavně) českých dělníků v Ostravě a identifikuje nepřítele především s Chaimem a dalšími židovskými postavami.⁷⁰ Důležité však je, že Chaimovo vykořisťování je zaměřeno i na chudé oblasti venkovské Haliče, stejně tak v závěru maďarizuje Slováky ve svém novém působišti – v Horolesi na Slovensku. Jeho „škodlivost“ je internacionální, Chaim nepatří k určitému prostoru, což je pocíťováno velmi negativně.

V románu *Na kresách* je Divokého cesta do Slezska vykreslována jako jakási „misie“ k národně dosud neprobuzenému lidu, kterému národní probuzení pomůže i sociálně. Tůma zde víceméně literárně rozvádí nacionalistické schéma přelomu století: Intelektuál z centra (ovšem zde původem z hraničního prostředí Chodska), přichází do periferního prostředí na jazykové hranici, aby zachránil ohrožený český lid a „vrátil“ mu jeho identitu: „Their proclaimed object was to offer aid and assistance to members of their nation who found themselves surrounded by hostile members of another nation and in danger of losing their national identity. In fact, however, nationalists directed their efforts toward nationalizing those very people who, defying all nationalist logic, did not identify themselves as members of a nation“ (Judson 2006: 5).

Rozdíl obou románů spočívá v kompozici, respektive v jejich celkovém vyznění. Zatímco román *V záři milionů* je varovným příkladem, hlavní postavou je stereotypně

⁶⁹ Sjednocení se projevuje symbolicky v kolektivním zpěvu při mši, když je na místo českého faráře Molinka do Záhlubku umístěn polský kněz. Tehdy předtím zcela národně neuvědomělý lid takřka prožre a svede s Poláky zpěvní „souboj“, aniž by ho k tomu někdo popouzel. Projeví se zde jakýsi „pud národní sebezáchovy“. Lid tak kolektivně vítězí proti národním utlačovatelům (viz výše).

⁷⁰ Výraznější propojení Němců a Židů je patrné v dalších dílech trilogie *Černé království* – *Na šachtě* a *Pan závodní*. Podle sekundární literatury (Svozilová 1999; Tomášek 1997) německé postavy daných románů vykazují alespoň jisté podobnosti s Chaimovou charakteristikou.

vykreslený židovský obchodník, lichvář a hostinský Chaim Bauchbrenner, román *Na kresách* je sice částečně také varovným příkladem (například podvod při volbách a neschopnost se shodnout), zároveň ale spíše míří k vytvoření téměř „mytického“ příkladného obrazu. Postup učitele Divokého je vzorový – tak, jak se chová učitel Divoký, by se měl chovat každý vlastenec a obroditel, jeho počiny – zakládání spolků, hospodářské pokrokářství jsou návodem k jednání. Román tak míří k mravně nabádavému vyznění a k idylickému závěru. Rozložení fikčního světa zůstává ale prakticky stejné, mění se pouze perspektiva.

11. Seznam literatury

Prameny:

BEZRUČ, Petr (2014): *Slezské písně* (Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.), 178 stran.

FRIDRICH, František (1931): Co a proč se čte. Příspěvek k psychologii čtenářů, in *Česká osvěta. Lidovýchovný obzor*, roč. XXVII., 1930–1931, č. 7. (Praha: Státní nakladatelství v Praze), s. 297–309.

Česká osvěta. Lidovýchovný obzor (1926–1927), roč. XXIII., č. 5 (Praha: Státní nakladatelství v Praze), s. 293–294.

Ostravský obzor 7, 1899 (Moravská Ostrava: Čeněk Zapletal, František Sokol Tůma).

SOKOL TŮMA, František (1928a): *V záři milionů. Původní román o pěti dílech. První samostatná část ostravské trilogie Černé království*, díl I–II (Praha: Julius Albert), 300 stran.

SOKOL TŮMA, František (1928b): *V záři milionů. Původní román o pěti dílech. První samostatná část ostravské trilogie Černé království*, díl III (Praha: Julius Albert), 282 stran.

SOKOL TŮMA, František (1928c): *V záři milionů. Původní román o pěti dílech. První samostatná část ostravské trilogie Černé království*, díl IV–V (Praha: Julius Albert), 477 stran.

SOKOL TŮMA, František (1928d): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl I (Praha: Julius Albert), 224.

SOKOL TŮMA, František (1928e): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl II (Praha: Julius Albert), 248.

SOKOL TŮMA, František (1928f): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl III (Praha: Julius Albert), 216.

SOKOL TŮMA, František (1928g): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl IV (Praha: Julius Albert), 326.

SOKOL TŮMA, František (1928h): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl V (Praha: Julius Albert), 291.

SOKOL TŮMA, František (1949): *Na kresách. Původní román z kraje Bezručova*, díl I–II (Praha: Julius Albert), 233.

SOKOL TŮMA, František (1922): *Situační přehled dějiště románu ze života ostravských židů V záři milionů (E. Geschäftsmann)* (Moravská Ostrava: Zelinka), 21 stran.

Sekundární literatura:

ADAMOVIČ, Ivan (1995): *Slovník literární fantastiky a science fiction* (Praha: R3), 349.

BEK, Pavel (2004): František Sokol Tůma – život a dílo, in: *Studia iuvenilia MMIII. Sborník studentských prací*, ed. R. Psík (Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity), 193–211.

BOROVÍČKA, Lukáš – STROBACH, Vít: *Jak na literární antisemitismus? Modelová studie: Antisemitské reprezentace u Františka Sokola Tůmy* (rukopis), 19 stran.

BUDŇÁK, Jan (2008): Vzájemný obraz Čechů a „jejich“ Němců v románech z pomezí, in: *Euro litteraria & Eurolingua 2007* (Liberec: Technická univerzita v Liberci), s. 87–92.

BUDŇÁK, Jan (2016): *Sedláci a hraničáři* (recenze). Dostupné online: www.ipsl.cz/vytvorpdf.php?id=1013 (24. 4. 2017).

DOKOUPIL, Lubomír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila (1995): Generační proměny židovské komunity v průmyslovém centru Ostravska 1869–1930, in: *Akce nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*, ed. Ludmila Nesládková (Ostrava: Ostravská univerzita), s. 285–291.

DONATH, Oskar (1930): *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století. Díl II – Od Jaroslava Vrchlického do doby přítomné* (Brno: Oskar Donath), 282 stran.

FOTTOVÁ, Magdaléna (2016): Obrazy východních Židů v českožidovských a česky psaných sionistických časopisech 1910–1925, in *Cizí i blízcí. Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*, ed. Jiří Holý (Praha: Akropolis), s. 135–183.

FRANKL, Michal (2007): „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století* (Praha – Litomyšl: Paseka), 403 stran.

FRANKL, Michal – TOMAN, Jindřich eds. (2012): *Jan Neruda a Židé. Texty a kontexty* (Praha: Akropolis), 204 stran.

FRIEDL, Jiří (2012): Úvod a Příčiny nového konfliktu, in *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949* (Praha – Brno: Historický ústav AV ČR), s. 8–11 a 21–32.

GAŚIOR, Grzegorz (2009): Rozdělení Těšínského Slezska v letech 1918–1920, in *Poláci na Těšínsku*, ed. Kaszper a Małysz (Český Těšín: Kongres Poláků v České republice), s. 22–29.

GAWRECKI a kol. (2003): *Dějiny Českého Slezska* (Opava: Slezská univerzita v Opavě), 363 stran.

GELLNER, Arnošt (1993): *Národy a nacionalismus* (Praha: Josef Hříbal), 158 stran.

GRACOVÁ, Blažena (1992): Život učitele na Těšínsku v Tůmově románě *Na kresách*, in *Časopis Slezského zemského muzea, série B – vědy historické* 41, č. 2 (Ostrava: Slezské muzeum), s. 172–184.

HÁJEK, Jan – KUBŮ, Eduard (2009): Specifické rysy hospodářského nacionalismus v multinacionální střední Evropě – případ českých zemí, in *O hospodářskou národní državu: úvahy a stati o moderním českém a německém nacionalismu v českých zemích*, ed. J. Hájek, D. Jančík a E. Kubů (Praha: Karolinum), s. 13–32.

HOLEČEK, Lukáš (2015): Kniha na venkově v předvečer Mnichova, in *Cenzura v literatuře a umění střední Evropy*, ed. Jiří Hrabal (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 276–292.

HOLEČEK, Lukáš (2015): Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury (recenze), in *Česká literatura* 5, dostupné online: <http://www.ucl.cas.cz/cs/casopis-ceska-literatura/ceska-literatura-v-siti/2108-cesky-a-nemecky-sedlak-v-zrcadle-krasne-literatury> (24. 3. 2017).

HOLÝ, Jiří (2013): Antisemitismus, nacionalismus a židovská tematika v české literatuře na konci 19. století a na začátku 20. století. Pokus o nové čtení Kosmáka, Dyka a Mrštíka, in *Kultura a totalita. Národ*, ed. I. Klimeš a J. Wiendl (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy), s. 283–299.

HOLÝ, Jiří (2016): Reprezentace Židů a židovství na konci 19. století a v prvních desetiletích 20. století, in *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*, ed. Jiří Holý (Praha: Akropolis), s. 23–70.

HRBATA, Zdeněk (1999): Kozinův Újezd, in *Romantismus a Čechy* (Praha: H&H), s. 167–175.

JEDLIČKOVÁ, Alice (2010): *Zkušenost prostoru. Vyprávění a vizuální paralely* (Praha: Academia), 272 stran.

JUDSON, Pieter, M. (2006): *Guardians of the nations. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Massachusetts – England: Harvard University Press), 313 stran.

KASZPER – MAŁYSZ eds. (2009): *Poláci na Těšínsku* (Český Těšín: Kongres Poláků v České republice), 128 stran.

KLUSÁKOVÁ, Lud'a – KŘÍŽOVÁ, Markéta (a další) (2003): Namísto úvodu. „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky, in *Obraz druhého v historické perspektivě II* (Praha: Karolinum), s. 11–28.

KREKOVÍČOVÁ, Eva (2001): Medzi autoobrazom a heteroobrazom, in *Etnické stereotypy z pohľadu rôznych viedných oborů*, ed. M. Tonciová a L. Uhlíková (Brno: Etnologický ústav AV ČR), s. 17–36.

KŘEN, Jan (1990): *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918* (Praha: Academia), 508 stran.

KŘEN, Jan (1998): Obrazy Němců a Německa v české společnosti, in *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, ed. J. Křen a E. Broklová (Praha: Karolinum), s. 21–32.

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří (2014): Svatopluk Čech a jeho *Lešetínský kovář* ve stínu dvouhlavého orla, in *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 5, č. 2 (Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě), s. 129–149.

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.) (2014): *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948* (Praha: Dokořán), 748 stran.

MACURA, Vladimír (1997): Továrna – dvojí mýtus, in *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*, ed. D. Hodrová, Z. Hrbata a M. Kubínová (Praha: H&H), s. 177–198.

MÁCHA, Rudolf Bedřich – MARTÍNEK, Vojtěch – HOŘÍNEK, Antonín (1935): *František Sokol Tůma. Člověk a dílo. Ze vzpomínek přátel autorových* (Praha: Julius Albert), 43 stran.

MAIDL, Václav (1998): Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století, in *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, ed. E. Broklová a J. Křen (Praha: Karolinum), s. 281–302.

MARTÍNEK, Vojtěch (1957): *František Sokol Tůma: Život a dílo* (Ostrava: Krajské nakladatelství v Ostravě), 147 stran.

MARTÍNEK, Vojtěch ed. (1926): *František Sokol Tůma. Člověk a dílo* (Brno: Moravské kolo spisovatelů), 44 stran.

MATULA, Antonín (1931): Jak se daří venkovským knihovnám a které knihy jsou na vsi nejčtenější?, in *Osvěta venkova* 3, č. 6, s. 108–111.

MIKULÁŠEK, Alexej (2000): *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století* (Praha: Votobia), 238 stran.

MYŠKA, Milan (1993): Lidé na okraji společnosti. Patologické jevy v procesu formování industriální společnosti (na příkladu Moravské Ostravy konce 19. a počátkem 20. století), in *Procházka staletími. Sborník příspěvků k padesátinám PhDr. Vladimíra Wolfa*, ed. M. Myška (Praha: Gaudeamus), s. 125–132.

MYŠKA, Milan (1995): Podíl Židů na podnikatelských aktivitách v ostravské průmyslové aglomeraci před první světovou válkou, in *Akce nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*, ed. L. Nesládková (Ostrava: Ostravská univerzita), s. 281–284.

MYŠKA, Milan – ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.) (2007): *Člověk v Ostravě v XIX. století* (Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě), 255 stran.

NESLÁDKOVÁ, Ludmila (2003): Židé – muži, ženy a děti – z Moravské Ostravy ve světle výsledků sčítání obyvatelstva z doby rakouského mocnářství, in *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, ed. B. Przybylová (Ostrava: Tilia), s. 98–116.

PRZYBYLOVÁ, Blažena (2003): Židovská škola v Moravské Ostravě, in *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* (Ostrava: Tilia), s. 378–398.

RECLÍK-FREMANSKÝ, Adolf (1936): *Ze života spisovatele-novináře Františka Sokola-Tůmy. Hrst příběhů* (Moravská Ostrava: vlastním nákladem), 61 stran.

ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (2011): Metafory města. Imaginace národnostní heterogenity v diskurzu středoevropského města na přelomu 19. a 20. století, in *Město. Vytváření prostoru v literatuře a výtvarném umění*, ed. J. Malura, Jan a M. Tomášek (Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity), s. 88–100.

ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (2010): Prominentní okraj: Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století, in *Česká literatura rozhraní a okraje*, ed. L. Jungmannová (Praha: Akropolis), s. 457–465.

SAID, Edward W. (2008): Úvod, in *Orientalismus. Západní koncepce Orientu* (Praha – Litomyšl: Paseka), s. 11–40.

SOUKUP, Daniel (2013): „Cikáni“ a česká vesnice (Praha: NLN), 237 stran.

SOUKUP, Daniel (2006): Stereotypy, imagologie a literární hodnoty, in *Otázky českého kánonu. Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*, ed. S. Fedrová (Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR), s. 622–630.

SOUKUPOVÁ, Blanka (2003): Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 13. listopadu 2002 (recenze), in *Lidé města* 11, č. 5. Dostupné online: <http://www.lidemesta.cz/archiv/cisla/5-2003-11/zide-a-morava,-sbornik-z-konference-konane-v-muzeu-kromerizska-13.-listopadu-2002.-ed.-petr-palka.-muzeum-kromerizska,-kromeriz-2003.html> (24. 4. 2017).

SRBOVÁ, Veronika (2012): *Na kresách. „Hraničářský román“ Františka Sokola-Tůmy v kontextu vývoje české společnosti ve Slezsku prvních desetiletí 20. století*. Bakalářská práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav hospodářských a sociálních dějin, 82 stran. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/108713/> (21. 4. 2017)

SRBOVÁ, Veronika (2014): Román Františka Sokola-Tůmy *Na kresách*. Vesnice Těšínského Slezska ve víru česko-německo-polských nacionálních konfrontací, in *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948*, ed. E. Kubů, J. Šouša a A. Zářický (Praha: Dokořán), s. 349–368.

STROBACH, Vít (2015): *Židé: národ, rasa, třída. Sociální hnutí a „židovská otázka“ v českých zemích 1861–1921* (Praha: NLN), 212 stran.

SVOBODA, Jiří ed. (1997): *Region a jeho reflexe v literatuře* (Ostrava: Ostravská univerzita), 180 stran.

SVOZILOVÁ, Lenka (1999): Obraz ostravského průmyslového podnikatele v české próze (od romantismu k tzv. socialistickému realismu), in *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, ed. B. Przybylová (Ostrava: Tilia), 176–183.

ŠTĚPÁN, Václav (1999): Hilsnerova aféra a její ohlasy na Ostravsku a Těšínsku, in *Hilsnerova aféra a česká společnost 1899–1999. Sborník přednášek z konference na Univerzitě Karlově v Praze ve dnech 24.–26. listopadu 1999*, ed. M. Pojar (Praha: Židovské muzeum v Praze), s. 113–116.

ŠÚSTKOVÁ, Hana (2007): Haličan, in *Člověk v Ostravě v XIX. století*, ed. M. Myška a A. Zářický (Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě), s. 157–164.

ŠÚSTKOVÁ, Hana (2009): Haličské imigrační vlny do Moravské Ostravy a jejich odraz na stránkách českého denního tisku a krásné literatury na počátku 20. století, in *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. ed. P. Kladiwa a A. Zářický (Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě), s. 71–79.

ŠÚSTKOVÁ, Hana (2003): Židé v díle Františka Sokola-Tůmy, in *Židé a Morava: sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 13. listopadu 2002*, ed. Petr Pálka (Kroměříž: Muzeum Kroměřížska), s. 212–216.

TOMÁŠEK, Martin (1997): Zrod českého naturalismu a ostravské prózy Františka Sokola-Tůmy, in *Region a jeho reflexe v literatuře*, ed. J. Svoboda (Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity), s. 81–94.

TOMÁŠEK, Martin (2000): Česká próza na Ostravsku – první a druhé kroky, in *Kapitoly z literárních dějin Slezska a severní Moravy*, ed. J. Svoboda (Ostrava: Ostravská univerzita), s. 141–167.

UHLÍKOVÁ, Lucie (2001): Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů, in *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*, ed. M. Toncrová a L. Uhlíková (Brno: Etnologický ústav AV ČR), s. 49–56.